

Բ. ԻՇԽԱՆԵԱՆ

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ
ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
== ՊՐԵՐԵՍԸ ==

(Քննական վերլուծություն)

37.
914.29.1057.

ТИФЛИСЬ.

Типография Канц. Наръотдела Е. И. В. на Кавказъ.
1914.

9(47.925)

7-68

9(47.925)
1-68

01 SEP 2011
19 AUG 2006

Բ. ԻՇԽԱՆԵԱՆ

**ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ==
ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
== ՊՐՕԲԼԵՄԸ**

(Զննական վերլուծություն)

2489.

12

14276

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հարցի դրութիւնը:—Վրաց և հայ ժողովուրդների հասարակական և պրօֆեսիօնալ կազմը:—Տնտեսական տիրապետող կատեգորիաները երկու ազգերի մէջ:—Խոշոր կալուածատիրութեան կրիզիսը և նատուրալ տնտեսութեան նահանջը փողային տնտեսութեան հանդէպ:—Կազմալուծման երկու կարգի ուղղութիւններ վրաց ազնուականութեան մէջ:—Տնտեսական էվօլիւցիայի օրէնքի համազօր ոյժը:—Մեր երկրի արդիւնաբերական ոյժերի զարգացումը և հայկական կապիտալի դերը դրա մէջ:—Հայկական կապիտալի դերքերը քաղաքային կուլտուրայի մէջ և նրա հոսանքը դէպի դաւառները:—Վրացական ինտելիգենցիայի կրիտիկան:—Անտիարմենիզմ:—Տէրապետող դասակարգերի տարբեր իդէօլօգիաներ:—Փէօդալական և մանր չորթուական նացիօնալիզմը վրացիների մէջ:—Վրաց գիւղացիութեան յարաբերութիւնը դէպի կալուածատէր ազնուականութիւնը մի կողմից և դէպի արդիւնաբերական բուրժուազիան միւս կողմից:—Կապիտալի շահեցման կուլտուրական հետեւանքները դաւառներում:—Օրինակներ գործնական կեանքից:—Վրաց ֆեդերալիստների քաղաքական իդէալը:—Նրա կրիտիկան:—Խոշոր բուրժուական նացիօնալիզմը հայերի մէջ:—Տարբեր նացիօնալիստական իդէօլօգիաների սօցիալական բնոյթը:—Հայ-վրացական յարաբերութիւնների համեմաշխութեան զաղափարի իրականացման ըէալ գրաւականները:—Եզրափակումներ:

կան մարդիկ, որոնք կարծում են, որ հայ-վրացական յարաբերութիւնների խաղաղ ընթացքի հրքեմնակի խախտումը լոկ արդիւնք է թիւրիմացութեան և չարամիտ ինտորիգների: Ուստի, մտածում են նրանք, պէտք է խուսափել հրապարակական քննդատութիւններից՝ տրամադրութիւնները երկուստեք աւելի չը պղտորելու համար:

Առաջին իսկ հայեացքից մատնւում է այդ կարծիքի խախտւած լինելը: Չի կարելի արհամարհել հասարակական փաստը և այնտեղ, ուր երևոյթը իր խոր պատճառակցական հիմքերն ունի, քողարկել նրա գոյութիւնը: Հրապարակական բոլոր արտայայտութիւնները հայ-վրացական համակենցաղ յարաբերութիւնների մասին՝ բանաւոր թէ մամուլի միջոցով՝ պախտրակելի են այն բոլոր դէպքերում, եթէ նրանք ունեն կրքոտ, թունաւոր բովանդակութիւն, գրգռ-

Ծանօթ. հեղիՅ.—Այս աշխատութիւնը կարդացվել է համառօտարար իբրև հրապարակական դասախօսութիւն Թիֆլիսում, 1914 թ. փետրվարի 5-ին, ապա այս ձևով լոյս է տեսել ռուսերէն՝ Экономическія и общественныя основы армяно-грузинскаго антагонизма վերնագրի տակ (հրատ. «Գիւտտենբերգ» գրախանութի):

ռիչ, ագիտացիական ընաւորութիւն՝ մի ժողովուրդ միւսի դէմ թշնամացնելու դիտաւորութեամբ: Ընդհակառակը չափազանց օգտակար են և ցանկալի այնպիսի տեսութիւններ, որոնք նպատակ ունեն փաստացի վերլուծութեամբ և ակադեմիական լրջութեամբ քննել ու լուսաբանել ծագած պայքարի հիմնական աղբիւրները, նրա էութիւնը՝ որպէս այդպիսին:

Հայ-վրացական յարաբերութիւնների կրիզիսը նոր երևոյթ է և ոչ էլյանկարծակիի եկած: Պօլիտեխնիկումի կառուցման տեղի հարցի շուրջը ալիքաւորող արտասովոր աղմուկը սոսկ մի էջն էր այն ձիգ պատմութեան, որի անունն է հայ-վրացական հակամարտութիւնների տարեգրութիւն և որը, որպէս գաղափարային հոսանքի և պօլեմիկական արտայայտութիւնների մի երկար շղթայ, իր սկիզբն է առել այդ հարկւան աղբերի կուտուրական վերածնութեան շրջանից:

Յիշեցէք Արծրունու և Ճավճավաձէի շըրջանը և շարունակեցէք կարմիր թելի ծայրը մինչև մեր օրերը:

Նշանակում է՝ յարաբերութիւնների անհաշտ դրութիւններ եղել են, կան և պիտի շարունակեն իրանց գոյութիւնը՝ երբեմն երբեմն գուցէ աւելի սուր ու շեշտալի ձեւերով, քանի կանգուն կը մնան նրանց ծագման ու զարգացման իրական նախապայմանները:

Գրեթէ ամեն անգամ, երբ որևէ համա-

գործակցութիւն, ընտրական ակտ՝ քաղաքային կամ Պետ. Դումայի շուրջը, կամ որևէ կրթական-կուլտուրական գործ (ինչպէս օրինակ պօլիտեխնիկումի դէպքն էր) շփման կօնկրետ Բօմենտներ են պատրաստում հայ-վրացական աղգաբնակութիւնների համար. ամեն անգամ, երբ այդ երկու հարևանների գրաւած դիրքերը և հասարակական աղբերութիւնները գալիս և բաղխում են միմեանց հրապարակով, այդ բոլոր դէպքերում կատաղի ֆշտցով գլուխ է բարձրացնում նացիօնալիզմը, խախտվում և պղտորվում են նրանց մինչ այդ ժամանակվայ «խաղաղ» փոխ-յարաբերութիւնների «նօրմալ» ընթացքը: Անշուշտ, այդ մօմենտները չեն, որոնք հիմք ու բովանդակութիւն են տալիս յարաբերութիւնները ուժգնապէս լարող նացիօնալիզմի. նրանք միայն փափուկ աւելիներ են ծառայում՝ արդէն գոյութիւն ունեցող փաստական հակասութիւնները տարբեր իրականութիւնների միջև, ցայտուն էջերով երևան գալու. նրանք առաջինը չեն ստեղծում անտագօնիզմը:

Դուք տեսնում էք, որ մեր առաջ կանգնած է հասարակական մի լուրջ պրօբլեմ, որի գոյութիւնը ժխտել կամ նրա վրայից անցնել նոյնքան անհրեղի է, որքան անկարելի է հասկանալ նրա էութիւնը բարոյական նախատինքների և բողոքների ճիշտ աղաղակներով կամ համեմատաբան առաքինութիւնների սոսկ քարոզչութեամբ: Միայն նորագոյն հասարակագիտական

տեսակէտով կարելի է պարզաբանել կնճռոտ հարցերը ծագած երկու հարեան ազգերի երկարամեայ յարաբերութիւնների հիջերում: Իրականութեան ճշգրիտ, օբեկտիվ պատկերը կարող է պարզել մեր առաջ արևի լոյսով միայն այն մտածելակերպը, որի համար գոյութիւն չունի իսպառ «իմ» ու «քո» ազգամոլութեան սին ու «հիւանդ» զգացմունքը, իր փաստական անալիզների մէջ, այլ միմիայն գիտական ճշմարտութիւնը: Նորագոյն հասարակագիտական մտքի ելակէտ չի կարող ծառայել մէկին յանդիմանելու և միւսին գովաբանելու բարոյական ու տենդենցիօզ մօտիվը: Միայն հասարակական պրօգրեսի տեսակէտը՝ որպէս գերագոյն սկզբունք՝ և այդ պրօգրեսը արագացնող ու նպաստող գործօնների պահպանութեան շահերը կարող են և իրաւունք ունեն հասարակական երևոյթների բնորոշման ու որակման հիմքեր ծառայելու, միանգամայն անկախ այն հանգամանքից, թէ՛ որ ազգային իրականութեան մէջ են գտնվում—հայկական թէ՛ վրացական—մեր երկրի կուլտուրական առաջադիմութեան նպաստող այդ գործօնները:

Որպէս զի չը սահենք մենք սխալ ընդհանրացումների թեք մակարդակի վրայից, ինչպէս յաճախ տեղի է ունենում առօրեայ մամուլի մէջ, և կարողանանք պարզ պատկերացնել մեզ երկու իրականութիւնների կօնկրեալ բաղխումների հիմնական աղբիւրները, դիմենք ամենից առաջ այն իրական

մեծութիւններին, այն հասարակական տիրող ոյժերին, որոնց շահերի մրցակցութեամբ կատարվում են ազգային գունաւորումներով արտայայտված այդ բաղխումները:

Դիմենք նախ երկու ժողովուրդների հասարակական և պրօֆեսիօնալ կազմի բնորոշ կողմերին:

II

Վրաց ժողովուրդը ունի այն բացառիկ իրականութիւններէց մէկը, որը պահպանել է տակաւին իր հասարակական ստրուկ-տուրայի միջնադարեան տիպը: Երկրագնդի վրա միակ տխուր բացառութիւնն է կազմում, տարաբաղդաբար, վրաց ժողովուրդը, որ մինչև օրս կրում է իր մէջ վաղեմի ֆէօդալիզմի փշրտված բեկորները ամենամեծ չափերով: Ի՞նչ ազգ կամ ժողովուրդ կարող էք ցոյց տալ՝ հին ու նոր կոլտուրայի որրաններում՝ Ասիայում ու Եւրոպայում, որի ողջ ազգաբնակչութեան 5,26% բաղկացած լինի բացառապէս տոհմային ազնուականութիւնից (ընտանիքի անդամների թւով միասին), ինչպէս վրացիները մէջ ենք գտնում (ըստ առաջին ընդհանուր ժողովրդագրութեան): Որպէս զի այդ տոկոսի քանակական ահռելիութիւնը աւելի աչքի զարնէ, համեմատեցէք նրան կովկասեան միւս գլխաւոր ժողովուրդների ազնուական դասերի յարաբերական մասնակցութեան հետ: Թուրք-թաթարական տարրերի մօտ տոհմային ազնուականութիւնը կազմում է ողջ ազգաբնակչութեան 2,61%, այսինքն վրացականի մօտ կէսը: Կովկասեան ուսման ժողովուրդների մօտ համարում է այդ յարաբերութիւնը 0,91%-ի, իսկ հայերի

մօտ՝ 0,83%-ի (բոլոր դէպքերում ընտանիքի անդամների թւով միասին). այսինքն վերջին երկու ժողովուրդների մօտ տոհմային ազնուականութիւնը չէ կազմում մի ամբողջ տոկոսը համայն ազգաբնակչութեան:

Միւս կողմից վրացական ազնուականութիւնը քանակական նոյն ահռելիութեամբ զերազանցում է յարաբերաբար կովկասեան բոլոր ազգերի ազնուականութեան: Ըստ առաջին ժողովրդագրութեան՝ կովկասեան ողջ տոհմային ազնուականութիւնը բաղկացած էր 170,967 հոգուց, որոնցից միայն վրացական բաժինը կազմում էր 70,972 հոգի կամ ընդհանուր թւի 41,53%: Թուրք-թաթարական՝ 46,996 կամ 27,50%, ուսմականը 28,789 հոգի կամ 16,84%, վերջապէս հայկական՝ 9318 հոգի կամ 5,49%: Ուրեմն վերին բեկոր ազգային-հասարակական այդ աննախանձելի կացութեան՝ գրաւում են վրացիները, ստորին բեկոր՝ հայերը: Վրացականը աւելի է հայկականից մօտ ութ անգամ: Այդ դեռ բաւական չէ: Նոյն իսկ անձնական ազնուականների (այսպէս կոչված *личные дворяне*) և քաղաքացիական ծագում ունեցող պաշտօնեաների (չինովնիկների) տոկոսական մասնակցութեան տեսակէտից վրացիները չեն զիջում իրանց գրաւած վերին ծայրը ուրիշներին:

Այդ վերջին դասը կազմում է վրացիների մէջ 1,03% ամբողջ ազգաբնակչութեան, ուսման մէջ՝ 0,81%, հայերի մէջ՝

0,41⁰/₀, իսկ թուրք-թաթարական տարրերի մէջ 0,13⁰/₀: Վրացականը աւելի է հայկականից երեք անգամ: Մինչդեռ վրացիների մէջ այդ դասը բաղկացած է 13,860 հոգուց, իսկ դրանք կազմում են 35,72⁰/₀ այսինքն աւելի քան $\frac{1}{4}$ մասը կովկասեան անձնական ազնուականների և չինոյիկներին ընդհանուր թւի, հայերի մէջ, ընդհակառակը, այդ դասը կազմում է 4660 հոգի կամ 8,65⁰/₀ բոլորի:

Այդպիսով վրաց երկու կարգի (տոհմային և անձնական) ազնուականութիւնը և չինոյիկութիւնը (բիւրօկրատիան) միասին վերցրած ներկայացնում են մի խիստ պատկառելի մասնակցութիւն վրաց կեանքում՝ կազմելով ազգաբնակչութեան 6,49⁰/₀ կամ 84,832 հոգի, որոնց հանդէպ կանգնած են հայկական նոյն դասերը միասին՝ 1,24⁰/₀ կամ 13,978 հոգի:

Միանգամայն հակառակ յարաբերութիւններն ենք գտնում քաղաքացիական տարրերի դասաւորութեան մէջ: Այդտեղ վրացիները խոշոր չափերով տեղի են տալիս հայերին, ինչպէս ցոյց են տալիս հետևեալ թւերը *).

* Կովկասեան բոլոր գլխաւոր ժողովուրդների հասարակական և պրօֆէսիօնալ կազմի մասին տես մանրամասնութիւններ իմ հայերէն աշխատութեան—«Կովկասեան ժողովուրդների ազգաբնակչ. կազմը, պրօֆէսիօնալ խմբաւորումը և հասար. շերտաւորումը», 1914 թ.—մէջ:

	Տոհմային և անձնական տարրերի մէջ	Անուորակները	Քաղաքացիական (միջնակարգ)	Գլխաւորութիւն
Հայեր	6468	6001	123,213	878,186
Վրացիներ	2749	2283	47,768	1.180,276
Տոկոսային յարաբերութեամբ կը ստանանք				
Հայեր	0,57 ⁰ / ₀	0,53 ⁰ / ₀	11,02 ⁰ / ₀	78,54 ⁰ / ₀
Վրացիներ	0,20 ⁰ / ₀	0,17 ⁰ / ₀	3,54 ⁰ / ₀	87,40 ⁰ / ₀
Իսկ նրանց մասնակցութիւնը կովկասեան նոյն դասերի ամբողջութեան մէջ կազմում է՝				
Հայեր	32,43 ⁰ / ₀	32,34 ⁰ / ₀	16,35 ⁰ / ₀	12,70 ⁰ / ₀
Վրացիներ	14,00 ⁰ / ₀	12,35 ⁰ / ₀	6,34 ⁰ / ₀	17,00 ⁰ / ₀
Մենք կարող ենք առ այժմ գտնել այս աղիւսակից գիւղաբնակչութեան մասնակցութիւնը. մի կրաւորական զանգուած, որ չունի որևէ դրական ու վճռական ազդեցութիւն իր ազգային-հասարակական գործերի ընթացքի վրա:				
Այստեղ ծանրանանք մենք երկու իրականութիւնների հասարակական տիրապետող սիւնների՝ վրաց ազգաբային և հայ քաղաքացիական (բիւրգերական) տարրերի վրա: Այդ տեսակէտից արդէն վրաց և հայ հասարակական կազմը հակադիր պատկերներ է տալիս մեզ: Քանակով ու որակով տարբերվում են իրարից հարեան ազգերի սօցիալական ստրուկտուրաները: Եթէ վրաց կալուածատիրական կաթեգորիան՝ ասենք				

ուղղակի՝ վրաց ազնուականութիւնը կամ ֆէօդալական էլիմենտը գերազանցում է հայ նոյն սօցիալական դասից մօտ 8 անգամ, ապա հայ բիւրգեւական տարրը—արդիւնաբերական-առևտրական շերտերը—գերազանցում են վրացականից մօտ երեք անգամ:

Մենք նոյն եղբայրացութեան կը յանգենք, եթէ համեմատենք իրար հետ հայ և վրացի պրօֆեսիօնալ—հիմնական զբաղմունքների—կազմերը:

Հայերի և վրացիների պրօֆեսիօնալ կազմը.

	Արդիւնա- Գիւղատնտեսութիւն (ինքնուրոյն) (երկրագ. ժող.) (ինքնուր.) (ինքնուր.)	Առևտ. և հա- բերութիւն զորակց.
Հայեր	47,85% 71,27% 19,06% 13,30%	
Վրացիք	66,14% 82,47% 8,25% 6,43%	

Ուշադրութիւն դարձրէք այս տոկոսների վրա: Բոլոր հայ ինքնուրոյնների (այսինքն որևէ զբաղմունք կամ պրօֆեսիա ունեցողների) միայն 47,85%, նոյնիսկ ոչ կէսն է զբաղվում գիւղատնտեսութեամբ. իսկ այսպէս անուանված երկրագործ ժողովուրդը (իսկ նշանակում է ինքնորոյններ և ընտանիքի անդամներ, ասել է՝ գիւղատնտեսութեամբ զբաղվողների և գիւղատնտեսութեան հաշիւին ապրողների կառուցութիւնները միասին վերցրած) կազմում է հայերի մէջ 71,27%: Նոյն հատուածները վրացիների մէջ հաւասար են 66,14% և 82,47%-ի. այսինքն առաջին դէպքում 18,29%-ով, իսկ երկրորդ դէպքում 11,20%-ով աւելի հայե-

րից: Արդիւնաբերութեան և առևտրի—այդ զուտ քաղաքային պրօֆեսիաների —մէջ գտնում ենք հակառակ յարաբերութիւնը. հայերի մէջ՝ 19,06% և 13,30% ինքնուրոյններ, իսկ վրացիների մէջ՝ 8,25% և 6,43%. հայերը աւելի են՝ 10,81% և 6,87%-ով վրացիներից:

Ուերին երկու ազգերի պրօֆեսիօնալ կազմը՝ իր բաղադրիչ մասնիկներով՝ գալիս ու հաստատում է նրանց հասարակական կազմի ճշդութիւնը. մէկը լրացնում է միւսին նոյն ուղղութեամբ:

Ի՞նչ են ասում մեզ այս շօշափելի տուեալները:

Անշուշտ շատ բան:

Մեր առաջ պարզվում են հասարակական ստրուկտուրաներ միանգամայն հիմնական տարբերութիւններով: Մի ազգի կամ ժողովրդի հասարակական ստրուկտուրայի ամենաբնորոշ կողմը՝ նրա տիպը որոշելու համար՝ կազմում է նրա մէջ տիրապետող սօցիալական դասակարգի՝ որպէս տնտեսական կառուցութիւնի էութիւնը:

Արդ, վրացիների և հայերի հասարակական և պրօֆեսիոնալ կազմը ցոյց է տալիս մեկ կօնկրետ փաստերով, որ վրացի և հայ սօցիալական ստրուկտուրաները պատկանում են տրամագծօրէն հակադիր տիպերի: Միտե՞ղ (վրաց կեանքում) իշխում է միջնադարեան աւատականութեան վերջին շառաւիղը և տոն, ուղղութիւն տալիս իր ազգային-հասարակական կեանքի բոլոր գործերին, մտա-

ԼՈՐԿԼՈՒԹՈՒՐԱԿԱՆ հարցերի լուծման ու դասաւորութեան ընթացքին: Միւս տեղ (հայերի մէջ) ճիշդ նոյն տիրական դերը խաղում է նոր կադապարված և դիրքեր գրաւած քաղաքացիական տարրը (քաղաքային բուրժուազիան), այսպէս՝ անուանված «Երրորդ դասը», միացած իր ազգային հագեցողականութեան ղեկավար ներկայացուցիչների հետ: Միակ նման գիծը, որ մօտեցնում է երկու դասակարգերին՝ վրաց ֆէօդալականութեան և հայ բուրժուազիային, այն է, որ նրանք երկուսն էլ տիրապետող տարրեր են իրանց ազգային-հասարակական կեանքում, թէև նրանց տիրապետութեան արտայայտութիւնների ձևերի մէջ կան անուրանալի նիւանսներ:

Սակայն ամենահիմնական տարբերութիւնը, որ անհաշտելիօրէն զատում և հեռացնում է իրարից այդ տիրապետող դասակարգերին, պէտք է որոնել արդիւնաբերածների և տնտեսակարգների հիմքում, որոնց դասակարգային ներկայացուցիչները հանդիսանում են վրացական ազնուականութիւնը և հայկական բուրժուազիան: Առաջինը կազմում է ներկայացուցիչը հին արդիւնաբերածների՝ իր պրիմիտիվ-նահապետական տեխնիկայով, նա կրիչ ոյժն է ագրիկուլտուրայի, նատուրալ տնտեսութեան: Երկրորդը կազմում է ներկայացուցիչը նորագոյն արդիւնաբերածների՝ իր կատարելագործված տեխնիկական ինդուստրիայով. նա կրիչ ոյժն է քաղաքային-կապիտալիստական

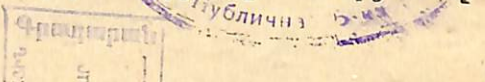
կուլտուրայի, փողային-ապրանքային տնտեսութեան:

Ահա ինչ խոր անջրպետ է բաժանում իրարից վրացի և հայ տիրապետող սիւներին: Հայ-վրացական անտաքօնիզմի այն բոլոր ձևերն ու դէպքերը, որոնք արտայայտվում են հասարակական, քաղաքացիական, պետական եւ կրթական գործերում՝ երկուստեք շփումների ժամանակ, այդ բոլորի հակամարտ սաղմերը պէտք է որոնել այն հակադիր տեխնիքական մեթոդների մէջ, որոնք հիմք են կազմում վրաց կալուածատիրական և հայ կապիտալիստական կատեգորիաների հակամարտ էկօնօմիկաների:

Նատուրալ տնտեսութեան հին, վերակեաց ձևերը և կապիտալիստական տեխնիկան անկարող են տեսապէս հաշտ ու խաղաղ համակերպ գոյութիւն պահպանել: Անկախ մարդկային արուեստական միջոցներից՝ մէկի ընթացքը խոչընդոտելու, միւսինը նպաստելու ուղղութեամբ, ինքը՝ տնտեսական է-վօլիւցիայի համազօր օրէնքը պիտի պսակէ իր յաղթական միսսիան նաև մեր յետամնաց երկրում, նման այն քաղաքակիրթ երկիրներին, ուր տնտեսական մրցութեան այդ կռիւը վաղուց է գտնի իր վախճանական ճակատագրերը:

Յաջորդ հարցը, որին մենք այժմ պիտի անցնենք, կազմում է այն, թէ ինչ ակնքներ տնտեսական են նկատվում վրացական և հայկական տիրապետող դասակարգերի գոյութեան պայմանների մէջ, ամենից առաջ՝

2489
1830-2002

իբրե տնտեսական կատեգորիաների: Մենք
թուղցիկ շարիւններով ուրուագծեցինք
նրանց կայան վիճակը, ստատիկ դրութիւնը.
տեսնենք այժմ, թէ ինչ օրգանական փոփո-
խութիւններ, ինչ շարժիչ մղումներ են տե-
ղի ունենում նրանց սօցիալ-տնտեսական
կեանքի իրական յարաբերութիւնների մէջ:

III

Վրաց ազնուականութեան մէջ նկատվում
են դասային ընկերայի երկու շեշտակի
ուղղութիւններ, որոնք զգալի արագութեամբ
առաջ են ընթանում մերձաւոր հարեան-
ցիութեամբ:

Առաջին՝ աւելի վաղ սկսված՝ ուղղու-
թիւնը նկատվում է ազնուական դասի ստո-
րին շերտերում: Դա այսպէս կոչված պրո-
լետարականացման անողոք պրօցեսն է
նրանց մէջ: Նրանք վերածվում են արագ-
րէն հասարակ երկրագործ գիւղացիութեան,
արհեստաւորութեան, մանր առևտրականու-
թեան, բանւորութեան և հազար ու մի ստո-
րին պրօֆեսիաների քաղաքային բնաւորու-
թեամբ: Անշուշտ ազնուականութեան այդ
կազմալուծվող մասնիկները պահպանում
են տակաւին անվթար իրանց դասային ի-
րաւունքներն ու աւանդական արտօնու-
թիւնները: Սակայն դրանք սոսկ ֆիկտիվ
նշանակութիւն ունեն՝ տնտեսական տիրա-
պետութեան նեցուկները կորցրած դասի
համար: Պրօլետարականացման այդ պրօցե-
սը նոյնքան անողոք է, որքան և աննահան-
ջելի, և ունի բնական տենդենց՝ աւելի ա-

բազ ու խոշոր չափերով աճելու: Անդօր են-
բոլոր արուեստական խոչընդոտները: Կարելի
է միայն՝ զանազան պալիտաիվ միջոցնե-
րով՝ ժամանակաւորապէս դանդաղեցնել այդ
պրօցեսը, բայց ոչ երբէք փոխել, յետ կա-
սեցնել կամ դադար տալ նրա առաջըն-
թաց ուղղութեան:

Միւս ուղղութիւնը նկատվում է բարձր
ազնուականութեան կամ իշխանական տիտ-
ղոսներով օժտված վերին շերտի մէջ: Տըն-
տեսական և սօցիալական տեսակէտից հե-
տաքրքրական է աւելի այդ ուղղութիւնը—
աւատականութեան վերին խաւերում կա-
տարվող փոփոխութիւնների և փոխակեր-
պումների բնաւորութիւնը:

Ո՞րն է այդ շերտի տնտեսական դիրքը:
Նա կազմում է խոշոր կալուածատիրա-
կան կատեգորիան կամ ազրարային արիս-
տօկրատիան վրաց իրականութեան մէջ:

Ո՞րն է նրա սօցիալական տեղն ու դերը:
Նա համարվում է տիրապետող դասակար-
գը վրաց ժողովրդի մէջ. նրան է պատկա-
նում առաջին խօսքը և վճռական ազդեցու-
թիւնը վրաց ազգային-հասարակական կեան-
քի հարցերի լուծման և գործերի դասաւոր-
ութեան մէջ:

Տնտեսական յարաբերութիւնների ինչ
կարգի փոփոխութեան է ենթակայ կալուա-
ծատէր սզնուականութիւնը:

Ազրարային արիստօկրատիան գտնվում է
մի կողմից դրամական անբաւարար եկա-
մուտի և միւս կողմից քարոզացած պա-

հանջներէ խրոսխակաւ կրիզիսի մէջ: Մա-
տուրալ տնտեսութիւնը՝ իր երկրագործա-
կան հին սրբաբնիկ ձևերով՝ չի տալիս նը-
րան այլ ևս այն դրամական կանխիկ հա-
սոյթը, ինչպիսին պահանջում է նրանից նո-
րագոյն քաղաքային կուլտուրան՝ իր փողա-
յին տնտեսութեան շուայլ ծախսերով: Ազնուա-
կանութեան դրամական պահանջները աւելի
արագ ու բազմակողմանիօրէն են աճել, քան
հողագործութեան մետօդների առաջադիմու-
թիւնը կամ գիւղատնտեսական արդիւնքնե-
րի գների բարձրացումը մեր շուկաներում:
Ահա ինչով է պայմանաւորված խոշոր կա-
լուածատիրական կրիզիսը մեր երկրում:

Վրաց ազնուականութեան ճկողակից
դասը մի այլ երկրում, օրինակ գերմանա-
կան իւնկերթումը, չունի նմանօրինակ կրի-
զիս. նախ այն պատճառով, որովհետեւ այն-
տեղ գիւղատնտեսական տեխնիկայի բարձ-
րաստիճան կատարելագործութիւնը զար-
գացրել է հողի շահագործութիւնը համապա-
տասխան ինտենզիվ չափերով, երկրորդ՝ ո-
րովհետեւ այնտեղ գիւղատնտեսական ար-
դիւնքների գնահատման նօրմաները՝ շնոր-
հիւ պետութեան վարած ազրարային քա-
ղաքականութեան (բարեացած մաքսային
տարիֆի)՝ խիստ բարձր են: Այդպիսով
գերմանական իւնկերները՝ մնալով հանդերձ
խոշոր կալուածատէրեր՝ տիրապետում են
երկրագործական արդիւնքների շուկաներին
և խոշոր դրամներ շահում:

Այլ է արդէն, ինչպէս շեշտեցինք, մեր

երկրի կալուածատէր ազնուականութեան տնտեսական վիճակը: Ներկայ հետզհետէ եւրօպականացող (ի հարկէ ամենից առաջ մակերևութային և բացասական կողմերով) կենցաղը, բարձրակարգ նիստ ու կացը, կուտուրական բաւականութիւնների և հաճոյքների խստապահանջ ճաշակը աւելի արագ են աճել ու բարդացել, քան այն բարեփոխութիւնները, որոնք կարող էին առատացնել նրա եկամտային աղբիւրները գիւղատնտեսութեան սահմաններում:

Այդօրինակ տաքնապի ենթակայ կալուածատէրերը անխուսափելիօրէն կանգնում են անանկութեան անդունդի ծայրին: Նրանց համար ուրիշ փրկութիւն չը կայ այլ ես, բայց եթէ գտնել կալիսիկ դրամի առատահոյ աղբիւր ինչ գնով ուզում է լինի: Նրանք դիմում են սկզբում սովորաբար հողային բանկի «օգնութեան»: Բայց բանկային տոկոսների յետագայ բարդացումը ստեղծում է անանկացող ազնուականների համար նոր, գուցէ աւելի վտանգաւոր ճըգնաժամ, առանց «իւղեղու» նրանց կլորիկ գումարներով: «Փրկութեան» վերջին «ինստանցիան», որին հարկադրված դիմում է անձարակ ազրարը, դա խոշոր կապիտալիստի փողային անդուկն է. դա այն վաճառման ակտն է, որով կալուածատէրը ծախելով կապիտալիստին իր հողային սեփականութիւնը՝ փոխարկվում և դառնում է սոսկ կրաւորական մի ըննտիք, իսկ նրա մրցակիցը (կապիտալիստը) ամբողջ-

նում է իր տնտեսական դրական դիրքը մի յաւելեալ նեցուկով ևս. նա կապիտալիստ էր առաջ, այժմ դառնում է և՛ կալուածատէր:

Այսպէս, ազնուականի տնտեսական դիրքի փոփոխութիւնը բնանհրաժեշտօրէն պայմանաւորում է նաև նրա սօցիալական դերի փոփոխութեան հնարաւորութիւնը: Եթէ ազնուականը դադարում է կալուածատէր լինելուց, նշանակում է՝ նա կորցնում է իր ազգային-հասարակական, ինչպէս և պետական-քաղաքացիական կեանքում այն բոլոր նեցուկները, որոնց վրա նա կրթնեցնում էր իր դասակարգային ոյժը, իր հասարակական ազդեցութիւնը, իբրև կալուածատիրական կաթեզօրիայի անբաժան մասնիկ: Չէ որ մի առաջին կարգի երկրագործական երկրում սօցիալական տիրապետութեան ընդոր դիրքերը պատկանում են խոշոր կալուածատիրութեան ներկայացուցիչներին: Ընկար հողային սեփականութեան այդ բարձրութիւնից անդառնալիօրէն, ապա ուրեմն պիտի կորցնես քո տիրապետութեան յենարանը ևս ամենից առաջ երկրագործ ժողովրդի մէջ:

Բայց այդ դեռ բաւական չէ:

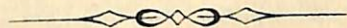
Եթէ իր կալուածները վաճառող ազնուականը փոխարինէր այդ կորուստը մի այլ առարկայական էքզիլիվանտով՝ հասարակական իրական արժէքներով, ապա նրա հողային սեփականազրկութեան հարուածը այնքան խոշոր չէր լինի, ինչպէս է իրա-

պէս: Ուրիշ խօսքերով, եթէ ազնուականը դադարելով կալուածատէր լինելուց՝ դառնար կապիտալիստ՝ արդէն արեւելեան սահմանում (ինդուստրիալիստ), կամ առևտրի մէջ (առևտրական ձեռնարկու) և կամ վերջապէս ֆինանսական օպերացիաների շրջանում (բանկային ֆինանսիստ), ապա դրանով չէր կորցնի նա իր տնտեսական շահագործութեան և սօցիալական տիրապետութեան նեցուկը անդարձ, այլ մէկը կը փոխարինէր միւսով: Նա առաջ ագրար էր, այժմ կը դառնար կապիտալիստ: Առաջ մասնիկն էր նա խոշոր կալուածատիրական կաթնագործի, այժմ կը դառնար քաղաքային բուրժուազիայի մասնիկը:

Բայց այդպիսի էվօլյուցիոնական պրօցես չենք գտնում սովորաբար իշխանական ընկնող ազնուականութեան շարքերում: Կալուածները վաճառելու վտանգին ենթակայ ագրարները փառք են տալիս Աստուծուն, որ ստացած մեծ գումարներով կարող են աղատվել մինչև կոկորդը հասած պարտքերից, իսկ մնացած դրամով ապրել, որպէս մասնաւոր բնատիր: Իսկ վերջինս մի կրաւորական, գրեթէ նշանակազուրկ անհատ է հասարակական կեանքում, համարեա այնպէս, ինչպէս կենսաթոշակ ստացող մի պաշտօնաթող չինօյնիկ: Հողավաճառ ազնուականը չի գործադրում իր ստացած խոշոր դրամազուրկ որպէս արտադրական (պրօդուկտիվ) կապիտալ, այլ գործ է ածում (ծախսում է), որպէս սպառողա-

կան կամ ֆինանսական կապիտալ: Նա այլևս ոչ կալուածատէր է և ոչ կապիտալիստ, ոչ քաղաքային բուրժուա—գաղափարներ իրանց արդէն արեւելեան դասակարգային իմաստով: Նա սոսկ վայելում է իր հողային սեփականազրկութեան գնով ձեռք բերած գումարները. նա ապրում է իր կեանքի արևի վերջին աղօտ շողերը...

Ահա որտեղ է թագնված ամբողջ երևոյթի վերաւոր կէտը:

IV

Այսպէս ուրեմն մի կողմից, ինչպէս մենք տեսանք, կազմալուծվում և վեր են մաղվում վրաց ազնուական դասի ստորին շերտերը՝ մինչ պրօլետարականացումը աստիճան, իսկ միւս կողմից սնանկանում և ընկնում է իր տիրական դիրքերից նոյն դասի վերին խաւը՝ իշխանական-տիրոջական դասաւորութիւնը:

Դասային բէկցիայի այդ երկու ուղղութիւնները հեռանում են իրարից միայն նրանով, որ նրանց ներկայացուցիչ հատուածները տարբերվում են միմեանցից լոկ իրանց կենցաղավարութեամբ, նիւթական բարեկեցութեան մակարդակով, այսինքն տնտեսական վիճակով և, հետևապէս, սօցիալական դրութեամբ:

Մի շատ էական կէտում, սակայն, նրանք մօտենում են իրար: Երկուսն էլ՝ պրօլետարականացող և սնանկացող հատուածները՝ անհետ կորցրել են իրանց դասակարգային կարևորագոյն յատկանիշը. նրանք կորցրել են իրանց հողային սեփականութեան իրաւունքը իբրև կալուածատիրական կատեգորիա և՛ դրա հետ միասին՝ տանուլ տուել իրանց սօցիալական տիրապետութեան

ամուր հիմքերը, ֆունդամենտը: Նրանք երկուսն էլ հաւասարապէս ենթակայ են դասակարգային մահացման անխուսափելի պրօցեսին: Նրանք, միջնադարեան աւատականութեան այդ վերջին քայքայվող շառաւիղը, «գոհերն» են կապիտալիստական արդիւնաբերութեան այն սխառնիքի, որը իբրտեսական յեղաշրջումների առաջագիմական միասիան յաղթանակով պսակելու համար՝ պէտք է հինը խորտակէ նորը կառուցանելու համար. պէտք է անհրաժեշտ գոհե՞ր պատճառէ հնաւանդ կոթողների մէջ՝ նորագոյն կուլտուրայի հոյակապ ամրոցները կառուցանելու համար: Վրացական, ինչպէս և թուրք-թաթարական, ռուսական և հայկական ազնուականութիւնը, իբրև կալուածատիրական կատեգորիայի զատ-զատ գրուպաներ, տեղի են աւելիս խոշոր կապիտալի սրբաշաւ նուաճումների առաջ դէպի գաւառները: Ոչ մի մարդկային-արուեստական զսպանակ չի կարող ետ մղել վերջինը, հետևապէս ոչ մի «աստուածային հրաշք» չի կարող փրկել առաջինը: Մէկը թէ միւսը, այն է՝ ֆէոդալական տնտեսակարգի անկումը կապիտալիստական արդիւնաբերականութիւն (տեխնիկական ինդուստրիայի) անբուժելի հարուածներից, ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ տնտեսական էվօլյուցիայի մեծ ու համազօր օրէնքներից մէկը, նոյնքան ներգործական ու անփոփոխելի, որքան բնութեան ամեն մի օրէնք:

Բայց տնտեսական էվօլյուցիայի նոյն ան-

ինայ ներգործումները արտայայտվում են նաև քաղաքային կուլտուրայի շրջանակներում: Դա խոշոր արդիւնաբերութեան հաջողութիւն մրցութիւնն է ձեռնարհաստի դէմ և խոշոր առևտրինը՝ մանրավաճառութեան դէմ:

Այստեղ ես նախանձելի չէ վրացական համապատասխան տարրերի վիճակը: Խոշոր ձեռնարկուներ՝ արդիւնաբերութեան, առևտրի կամ բանկային ֆինանսների և անմաններում՝ հազուադէպ փաստեր են վրացական կեանքում: Նոր կաղապարված քաղաքացիական մի շերտ, նոյնիսկ մի համեստ գրուպպա, պատմական «երրորդ դասի» բարգաւաճ շառաւիղ, բացակայում է վրաց ազգային իրականութեան մէջ: Եւ չունի այդ իրականութիւնը հաւանական շաններ՝ երբեք արտաբերել կարողանալու իր ծոցում նորագոյն բուրժուազիայի այդ հիմնական կորիզը: Մանր առևտրականութիւնից, արհեստաւորութիւնից և նոյնիսկ գիւղացիութիւնից կարող են ժամանակի ընթացքում մասնակի անհատներ վեր բարձրանալ իրանց վիճակից, ձեռք առնել, ինչպէս երբեմն-երբեմն «բաղդը ժպտում» է այս ու այն բանւորին կապիտալիստ դասնալ:

Սակայն մի սոխակով զարուհ չի լինում: Մասնակի անհատներով դասակարգ չի գոյանայ:

Վրաց ազգային իրականութիւնը արդէն շատ է ուշացել՝ ինքնուրոյն ոյժերով տըն-

տեսական վերածնութեան այդ նորագոյն ֆազը ապրելու համար: Նա ինքնանկախ և ինքնապարփակ չէ՝ այդ ուղղութեամբ նոյնիսկ փորձեր անելու համար: Նա համառոտական իրականութեան ամուր շաղկապված ծայրերկիրն է. համակովկասեան իրականութեան մի սերտ, անբաժան մասնիկն է. որպէս այդպիսին, նա պիտի ճակատագրէն կրէ իր վրա համապարփակ իրականութեան բազմաթիւ փեշերում դասաւորվող յարաբերութիւնների անխուսափելի կնիքը:

Համառոտական իրականութեան առանձնայատուկ կողմերից մէկը՝ նիւթական կուլտուրայի բնագաւառում՝ եղել է այն, որ նրա սնտեսական զարգացման նոր ու նորագոյն ֆազերը կրել են զաղուծային բընաւորութիւն: Կապիտալիստական Ռուսիան պարտական է, որպէս այդպիսին, արտասահմանեան էլեմենտի—տեխնիկայի, կապիտալի, ձեռներէց և ծառայող պերսոնալի—դրական մասնակցութեան՝ իր նոր դասական զարգացման ամենավճռական շրջաններում:

Եւ ինչպէս պետութեան արեւմտաքում, հիւսիսում, կենտրոնում և հարաւում դասերից ի վեր, այնպէս էլ Կովկասում վերջին տասնամեակներում՝ արեւմտա-եւրոպական ձեռնարկու գործունէութիւնը գրաւել է և շարունակում է անդադար գրաւել ամուր դիրքեր արդիւնաբերութեան (ինդուստրիայի), լեռնագործութեան և հաղորդակ-

ցութեան շատ կարևոր սահմաններում: Ոչ տեղական շուկայի կապիտալի բեղերվը, ոչ տեխնիկայի դրութիւնը և ոչ ձեռնարկուողին՝ տեղական ոյժերի մէջ՝ անկարող են բաւարարութիւն տալ արդիւնաբերական ոյժերի զարգացման պահանջներին՝ առանց արտասահմանեան տարրերի մասնակցութեան:

Այդ պատճառով եւրօպական խոշոր կապիտալի ներմուծումը, դրա հետ միասին նաև կապիտալի մագնատները մուտքը դարձել է մեր երկրի տնտեսական վերածնութեան համար մի բնական անհրաժեշտութիւն: Ոչ միայն տնտեսական նոր աղբիւրների շահագործութեամբ, այլև գնելով արդէն գոյութիւն ունեցող բազմաթիւ ձեռնարկութիւններ տեղական տէրերից, արտասահմանեան կապիտալիստները սկսել են խոշոր դեր խաղալ կովկասեան ժողովրդատնտեսութեան մէջ: Շվեդական և անգլիական կապիտալը նաւթային հռչակաւոր արդիւնաբերութեան մէջ, ֆրանսիական կապիտալը լեռնադործական ձեռնարկութիւնների և բելգիականը հաղորդակցութեան մէջ հասել են արդէն այնպիսի պատկառելի ծաւալման ու բարձրութեան, որ որոշ տեղերում տեղական տարրը յետ է մղվում զգալի կերպով: Արտասահմանեան այդ գրուպայաների, վերջերս նաև ամերիկացիների և մանաւանդ գերմանացիների *) կողմից եղած

*) 1913 թ. Գերմանիայում հիմնվել է՝ «Deutsche Gesellschaft zum Studium Russlands» («Գերմա-

բազմաթիւ ուսումնասիրական և հետազոտական էքսպեդիցիաները դէպի Կովկաս՝ բաց են անում մեր առաջ միջազգային կապիտալի ներհոսման վալյուն շրջանի պերսպեկտիվներ:

Արտասահմանեան կապիտալի արշաւին զուգակցում է ռուսական կապիտալը պետութեան զանազան մասերից: Ճիշդ է, վերջինիս բռնած դիրքն ու ծաւալը դեռ համեստ է. բայց նա ունի տենդենց աւելի ու աւելի աճելու Կովկասում, մանաւանդ ակցիօներական ընկերութիւնների միջոցով:

Իսկ տեղական ժողովուրդները մէջ եթէ կայ մի տարր, որ համեմատաբար բաւական պատկառելի մասնակցութիւն ունի մեր երկրի արդիւնաբերական ոյժերի զարգացման մէջ, դրանք հայերն են: Մի կողմից դեռ վաղուց կուտակված հայկական առևտրական կապիտալը, միւս կողմից նորագոյն արդիւնաբերական ձեռնարկութիւնները գրաւել են մեր երկրի ժողովրդատնտեսութեան մէջ մի տեղ հայերի համար, որին հաւասարվել կամ որի հետ մրցել չէ

նախան Ընկերութիւն Ռուսաստանը ուսումնասիրելու համար») անունով մի ընկերութիւն (կենտրոնը Բերլինում), որին մասնակցում են շատ յայտնի գիտնականներ և բազմաթիւ ներկայացուցիչներ կառավարութիւնից ու ֆինանսական աշխարհից: Ընկերութիւնը նպատակ ունի ամենից առաջ Ռուսաստանի տնտեսական կեանքը ուսումնասիրելու: Առանձին ուշադրութիւն դարձվելու է բնական հարստութիւններով լի Կովկասի վրա:

կարող համապատասխան տարրը կովկասեան
որևէ ժողովրդի մէջ:

Գրուածքիս երկրորդ մասում տեսանք
մենք արդէն առձեռն վիճակագրական շո-
շափելի փաստերի, թէ որքան գերակշռում
է (կովկասեան միւս ժողովուրդներին) հա-
յերի յարաբերական մասնակցութիւնը քա-
ղաքացիական դասի մէջ և որքան մեծ է
նրանց մուտքը արդիւնաբերութեան, առե-
տրի և առհասարակ քաղաքային բնաւորու-
թիւն ունեցող պրոֆեսիաների մէջ: Եթէ չը
մոռանանք այն հանգամանքը, որ այդ տոկոս-
ները կազմվել են ըստ 1897 թւականի ա-
ռաջին ընդհանուր ժողովրդագրութեան
տուեալների (այնուհետև չեն եղել տուեալ-
ներ պրոֆեսիաների վերաբերեալ), այն ժա-
մանակ պարզ կը լինի, թէ այդ ժամանա-
կից ի վեր որքան աւելի լայն չափերով
տեղի ունեցած կը լինի հասարակական շեր-
տաւորումը հայ ժողովրդի մէջ, որքան ա-
ճած կը լինի քաղաքացիական տարրը՝ ի
հաշիւ գիւղացիականի՝ և որքան բարձրա-
ցած կը լինի հայերի մասնակցութիւնը ար-
դիւնաբերութեան, առետրի և այլ քաղա-
քային պրոֆեսիաների մէջ: Չէ որ վերջին
17 տարվայ ընթացքում գաւառական տար-
րերի արտագաղթը դէպի մեծ քաղաք-
ները և մեր երկրի տնտեսական զարգաց-
ման արագութիւնը աւելի մեծ է եղել, քան
գուցէ 19-րդ դարի ամբողջ երկրորդ կի-
սում:

Հայ ժողովուրդը կովկասում առաջինն է, որ

գտնվում է՝ ամենից առաջ ըստ նրա ինքնու-
րոյն կոչումատրների կամ ակտիվ զբաղ-
վողների թւական յարաբերութեան՝ տնտե-
սական զարգացման անցման շրջանում՝ գիւ-
ղատնտեսութիւնից արդիւնաբերութեան և
առետրին: Նա աւելի քան որևէ այլ ժողովուրդ
ոյժեր է մատակարարում մեր երկրի տնտե-
սակարգի արդիւնաբերականացման (ին-
դուստրիալիզացիայի) և առետրականաց-
ման (կոմերսիալիզացիայի) պրոցեսին: Այդ
է պատճառը, որ հայերի մէջ ծաղկում են
արագ քայլերով քաղաքային տարրերը նո-
րագոյն քաղաքացիութեան՝ «երրորդ դա-
սի»՝ բազմակողանիօրէն կաղապարվող մար-
մինը: Այդ փարթամօրէն ծաւալվող քաղա-
քացիութիւնից վեր է բարձրանում կապի-
տալիստական դասակարգը՝ հայկական բուր-
ժուազիան՝ իր արդիւնաբերական, առեւ-
տրական և ֆինանսական հատուածներով:
Այդ դասակարգը խաղում է տնտեսապէս
առաջնորդող դեր առհասարակ կովկասում,
մանաւանդ Անդրկովկասում, բոլոր ժողո-
վուրդների մէջ, իսկ մտաւոր-կուլտուրապէս
տիրում է նա հայ ժողովրդի ողջ ազգային
հասարակական կեանքին: Տեղական ժողո-
վուրդների մէջ գտնում ենք տնտեսական
րացիօնալիզմի համեմատաբար լայն հիմքերի
վրա զարգացած կապիտալիստական դասա-
կարգ միմիայն հայերի մէջ: Անշուշտ հայ բուր-
ժուազիան ևս, իր հերթին, գտնվում է իր
համար բաւական աննպաստ զսպանակների
մէջ. նրան ճնշումն է սպառնում մի կողմից

ռուսական, միւս կողմից և ամենից առաջ՝ արտասահմանեան կապիտալը։ Այնու ամենայնիւ հայ կապիտալիստները կարողանում են՝ իրանցից աւելի ուժեղի հանդէպ՝ որոշ սահմանափակ կէտերում պահպանել իրանց դիրքերը։

Այսպէս ուրեմն հայկական, ռուսական և արտասահմանեան կապիտալը կազմում է այն գերիշխելու կոչված հզօր գործօնը մեր ժողովրդատնտեսութեան մէջ, որ մի կողմից մահացու մրցութեան մէջ մտնելով վրացական և թուրք-թաթարական ագրային աղնուականութեան հետ՝ միւս կողմից փաստական հնարաւորութիւն չէ՝ տալիս տեղական ժողովուրդներին (ի թիւս դժբանց և վրացիներին) մանր քաղաքացիութեան՝ վեր բարձրանալ իր ճնշված վիճակից և տնտեսական կռիւ մէջ ամուր յեռարաններ ստեղծել իր համար։

Այս կէտում արդէն վրաց աղնուականութեան դասային ընկերային—նրա պրօլետարականցման և սնանկացման անհանգիստանքին—միանում է, որպէս որակով յարակից մօմենտ, վրաց մանր բուրժուազիայի (մանր քաղաքացիութեան) անվախճան ընկճված վիճակը։ Մէկը թէ միւսը անհրաժեշտ «զոհներն» են խոշոր կապիտալի։

Ահա ինչն է խորացնում վրաց իրականութեան «վիրաւոր» ճեղքուածքը։

V

Ինչպէս է վերաբերվում վրաց հասարակական ինտելիգենցիան դէպի գոյութիւն ունեցող երևոյթի առաջընթաց պրօցեսը։ Ո՞ր կէտից է սկսում նա իր քննադատականը։

Սկզբից և եթ շեշտենք, որպէս մեր յետագայ հիմնաւորումների և դիտողութիւնների թէօրիական բաղիս, որ մի ընկնող դասակարգի (ինչպէս և ընկնող աղբի) իդէօլօգիան չի կարող լինել առողջ ու տրամաբանական։ Ընկնող ոչ այն իմաստով, որ տուեալ դասակարգին (կամ ազգին) ճնշում են բռնի, ձգում են գետնին արուեստական, արգելափակ միջոցներով։ Ի հարկէ անկման այդ մեթօդի մասին խօսք լինել չի կարող։ Այլ ընկնող այն իմաստով, որ տուեալ դասակարգը (կամ ազգը) հասարակական յարաբերութիւնների զարգացման բնական պրօցեսում կորցնում է իր գոյութեան կենսունակութիւնը և մրցութեան բռնվելով մի աւելի նոր, թարմ, ուժեղ, կենսունակ դասակարգի հետ՝ բնական անհրաժեշտութեամբ տեղի է տալիս նրան իր տիրապետութեան դիրքերը։

Այդ պատմական երևոյթը—մի դասակար-

գի անկում միևսի բարձրացման գնով—այլ բան չէ, բայց եթէ հասարակական օրգանիզմի կուլտուրական շարժում, նրա առաջադիմութեան բնական պահանջ: Բացասաբար որակել վեր ձգտող դասակարգի սօցիալական բնոյթը և փորձեր անել նրա առաջխաղացութիւնը խոչընդոտելու՝ նշանակում է ձեռք բարձրացնել տուեալ ժամանակի կուլտուրական զարգացման պրօցեսի դէմ. նշանակում է գործել հակահասարակական, հակակուլտուրական եւ հակապատմական քայլ: Ուրիշ խօսքով՝ նշանակում է չը դատել առողջ ու տրամաբանօրէն և դաւանել ըէակցիօնէր իդէօլօգիա առաջին կարգի:

Ոչ միայն ընկնող հին դասակարգի վերաբերմամբ: Մի իդէօլօգիա ըէակցիօնել է նաև այն ժամանակ, երբ նա պաշտպանում է արդիւնաբերական և տնտեսական հին ձևերի մանր ու ճնշված ներկայացուցիչներին (մանր քաղաքացիութեան) այնքան, որքան նրանք ձգտում են խանգարել տեխնիկայի նոր, բարդ ու կատարելագործված ձևերի մուտքն ու նուաճումները՝ իրանց դիրքերը պահպանելու համար. կա՞մ այնքան, որքան նրանց շահերի պաշտպան իդէօլօգիան հակառակում է տեխնիկայի և կապիտալի ծաւալումներին, որովհետև նրանց կրիչ ոյժերը պատկանում են ուրիշ ազգութիւնների և ոչ տուեալ իդէօլօգիների ազգութեան:

Այդպիսի մի աննախանձելի դերի մէջ է

գտնվում վրաց հասարակական ինտելիգենցիայի որոշ մասը:

Նա աւելի քան պարզ աչքերով տեսնում է իր ազգային իրականութեան մէջ կատարվող սօցիալական փոփոխութիւնները: Նա նկատում է, թէ ինչպէս հետզհետէ՝ ապահով ընթացքով՝ ընկնում է իրանց իրականութեան տիրապետող սիւնը՝ առանց փոխարինելու վրաց ազգից դասակարգային այլ էքլիվալենտի, և թէ ինչպէս նոյն տիրական դիրքերը գրաւում են այլազգի սիւններ: Ոչ միայն վերինն է ընկնում, այլ և ստորինը չի կարողանում բարձրանալ: Ոչ միայն վրաց կալուածատէր ազնուականութիւնը աստիճանաբար զիջում է իր հողային սեփականութիւնը կապիտալի ներկայացուցիչներին, այլ և վրաց մանր բուրժուազիայից (արհեստի և մանր առևտրի հատուածներից) չի գոյանում խոշորը: Աւելին ասենք. նոյն իսկ նրան՝ մանր բուրժուազիային պրօլետարականացման «վտանգն» է սպառնում օրէցօր:

Կարճ՝ վրաց իրականութիւնը ունի հասարակական յարաբերութիւնների զարգացման մի շատ շնչաակի տենդենց՝ զրկվելու ապագայում ազգային տիրապետող դասակարգից, իբրև տնտեսական շահագործող կաթեզօրիա:

Իսկ ինչ է անունը այն ինտելիգենցիայի ըստ իր դաւանած իդէօլօգիայի սօցիալական բնոյթի, որ ազգային տիրապետող դասակարգի անկման վտանգը յայտարարում է

համազգային չարիք, իսկ նրա ոչ գոյու-
թիւնը՝ համազգային կորուստ ու դժբաղ-
դութիւն:

Այդպիսի ինտելիգենցիայի անունն է
նացիօնալիստ: Նացիօնալիստ է ամենից
առաջ նա, ով իր ազգային կեանքի տիրապե-
տող փոքրամասնութեան շահերի պաշտպա-
նութեան համար պարզում է հրապարակով
quasi-ազգային ամբողջութեան շահերի
պաշտպանութեան դրօշակը:

Այդ տիպի նացիօնալիստների շարքին է
պատկանում մեր հարեան վրացական ին-
տելիգենցիայի և մամուլի այն մասը, որ
ընկնող ազնուականութեան և ընկճված մանր
քաղաքացիութեան շահերի անունով դժբաղ-
դութիւնն է գուժում, որ Վրացական ազգի
և անհաշտ կռիւ յայտարարում մեր երկրի
արդիւնաբերական ոյժերի զարգացման խո-
շորագոյն գործօնների՝ տեխնիկայի և կա-
պիտալի ստեղծագործութիւնների դէմ:

Համոզվենք ասածներս մէջ փաստերով:

Մի ուժեղ շեշտաւորված դժգոհութիւն կըրկ-
նվել է անվերջ վրաց մամուլի նացիօնա-
լիստական օրգանների կողմից ընդդէմ հա-
յերի ընդհանրապէս և հայ կապիտալիստների
մասնաւորապէս: Այդ դառն դժգոհութեան
քուրխտէսսենցը հետեւեալն է:

Հայերը, իբրեւ եկեւոր տարրեր մեր երկ-
րում, տիրել են մեր մայրաքաղաքին: Նը-
րանք կենտրոնացրել են իրանց ձեռքը մեր
երկրի հարստութիւնները, հետեւապէս նաեւ
կուլտուրական արժէքները: Փառահեղ շի-

նութիւնները, տները, արիստօկրատական-
եւրօպականացած քաղաքամասերը նրանց
են պատկանում: Նրանք զաւթել են իրանց
ձեռքը խոշոր առևտուրն ու արդիւնաբե-
րութիւնը, որոնց շահագործումից տուժու-
ն են և ընկնում մեր մանր առևտրականու-
թիւնն ու արհեստաւորութիւնը, մեր քա-
ղաքային ազգաբնակչութեան միջին խաւե-
րը: Բայց ամենազգալին ու անբուժելի վի-
րաւոր կէտը, դա հայկական կապիտալի հետ-
զինտէ ուժեղացող արշաւն է դէպի մեր
տերրիտորիայի՝ կենտրոնական վայրերը,
դէպի մեր կալուածները, մեր հողային սե-
փականութիւնները: Վրաց ազնուականները
վաճառում են զգալի արագութեամբ իրանց
հողամասերը հայ կապիտալիստներին. իսկ
դա նշանակում է ուրիշ խօսքով, որ վրա-
ցիները ծախու են հանում իրանց մայրենի
երկիրը եկեւոր, օտար հայերին: «Վրացի-
ները,—գրում է բառացի «էրի» թերթը,—
կարող են գոյութիւն ունենալ և ապրել
միայն՝ իբրեւ տերրիտորիա, հող ունեցող
ազգ, իսկ առանց հողի ապրել չեն կա-
րող»:

Այսպէս են դատել և շարունակում են
միշտ այդպէս դատել վրաց յիշածս ուղ-
ղութեան պատկանող բոլոր օրգանները,
սկսած պահպանողական երբեմնի «ի-
վերիայից», առաջադիմական «Ծնօբիւ
Փուրցելից» մինչև ներկայիս ուսուս-
տառ և վրացատառ օրգանները վրացա-
կան նացիօնալիզմի՝ «Заканкаზე», «Закан-

казская Рѣчь», «Սախալիսո Գաղետի», «Էրի», «Կլրէ» և այլն:

Զենք ուրանում, անշուշտ, որ կան տարբերութիւններ այդ օրգանների դաւանած և քարոզած անտի-հայկական նացիօնալիզմի մէջ: Մենք գիտենք, օրինակ, որ բաւական զգալի է այն տարածութիւնը, որով հեռանում է «Սախալիսո Գաղեթին» *) «Зак. Рѣчь»-ից: Սակայն այդ տարբերութիւնը աւելի շուտ տակտիկական է՝ քան սկզբունքային, ճեւական է՝ քան էական: Առաւել կամ պակաս նիւանսներով միանում են նրանք բոլորը մի հիմնական կէտում: Նրանք անտի-հայկական նացիօնալիստներ են այնքան, որքան նրանց խորշանքն ու ատելութիւնը, յարձակումներն ու արշաւանքը՝ դէպի գաւառներ սրտահոսող հայկական կապիտալի հասցէին՝ ընդհանրացվում և ուղղվում են հայ ժողովրդի հասցէին, որպէս ազգային հատուածի:

Աւելին կասենք: Այնքան, որքան վրաց օրգանները յիշեցնում են հայերին՝ երբեմն

*) Ի պատասխան «Սախալիսո Գաղեթի» թերթի (№ 1114) մեր փետրվարի 5-ին կարդացած հրապարակական դատախօսութեան մասին արած նկատողութիւններին՝ կարող ենք հաւատարմանել նրան, որ մենք շատ լաւ տարբերել գիտենք վրացական ինտելիգենցիայի զանազան հատուածներին իրարից: Մեր խօսքը եղել է միմիայն ըէպիցիօնէր իդէօլոգիա դաւանող վրաց նացիօնալիստների մասին: Մենք գիտենք, որ վրացիների մէջ քիչ է մտաւոր լայն հօրիզոններ ունեցողների թիւը, որոնք նոյն եռանդով կուում են վնասակար և թունաւոր նացիօնալիզմի դէմ:

նոյնիսկ սպառնական տոնով, որ սրանք եկւոր են և օտար վրացական պատմական հայրենիքում, այնքան նրանք դաւանում և վարդապետում են անտիսեմիտիզմի նման մի բան՝ այն է անտիարմենիզմ: Վրացական նացիօնալիստների անտիարմենիզմի վերջին ֆազը ոչնչով յիտ չը մնաց լեհական նացիօնալիստների անտիսեմիտիզմի վերջին տխուր էջերից լեհաստանում:

Սակայն և այնպէս փորձենք փաստական իրաւացիութեան և առողջ բանականութեան մասշտաբի ենթարկել մեր հակառակորդների գանգատաւոր տողերը: Իրա՞ւ չարիքի ու դժբաղդութեան ենթակայ է վրաց ազգը, կորչում է վրաց հայրենիքը, որ այնքան ալարմ տոնով գոլթում են նացիօնալիստները հրապարակով: Իրա՞ւ խոշոր կապիտալը—լինի դա հայկական, ռուսական թէ արտասահմանեան, միևնոյն է—պօզիտիվ կուլտուրայի կրիչ ոյժ է հանդիսանում վրաստանում, վրացական գիւղացիութեան համար, այլ միայն կեղեքելու և կործանելու կոչումն անի:

Այս հարցերի վերլուծական պատասխանը աւելի կը պարզէ մեզ համազգային դրօշակ պարզած իդէօլոգների իսկական ֆիզիօնօմիան:

VI

Վրաստանը կորչում է եկեղի հայերի զաւթող քաղաքականութեամբ, — ասում են մեզ շարունակ:

Ճշմարիտ, խօսքեր են սրանք, առանց իմաստի ու բովանդակութեան:

Մենք կարծում ենք, նախ և առաջ, որ Վրաստան, Լեհաստան, Հայաստան, Թուրքեստան և այլն իրապէս միայն պատմական տրադիցիաներով և յիշատակարաններով պարզութեամբ տերրիտորիական միաւորներ են առանց քաղաքական կօնկրետ բովանդակութեան. սոսկ աշխարհագրական կէտեր են մի պետութեան մէջ, ուր բոլոր ժողովուրդները, որպէս էտնօգրաֆիական միութիւններ և ազգային հատուածներ, համախմբված և կողք կողքի տուած միևնոյն քաղաքական երկնակամարի տակ, գերադանցապէս շահագրգռված են՝ տնօրինելու իրանց ընդհանուր քաղաքացիական կեանքը, և առաջադիմութեան նօրմալ ուղիներ հարթել՝ նրա ապագայ բարեյաջող զարգացման գրաւականները ապահովելով: Միթէ գոյութիւն ունի անկախ, ինքնապարփակ Վրաստան, որտեղ բնակվող գաւառացի հայը՝ դարաքաղցին կամ երևանցին՝ ճանաչվէին օ-

տարներ: Հայը նոյնքան հարադատ հաւատուական քաղաքացի է Թիֆլիսում ու Գութալիսում, որքան վրացին Բագուում ու Գանձակում, որքան Թուրքը Էջմիածնում և Ալեքսանդրօպօլում, որքան հրէան Վարշավայում և Լօձում, որքան հայը, վրացին, Թուրքը, լեհը և այլն Պետերբուրգում և Մօսկվայում: Բոլորն էլ համագոր և իրաւահաւասար քաղաքացիներ են իրանց գործերով պետութեան մէջ: Եւ ո՞վ է այն յանդուգնը, որ «իմ» ու «քո» տերրիտորիական մեծած կէտերի բարձրագոյն յայտարարումներով՝ արգելքի non possumus է ուղղում իր համաքաղաքացուն...

Երկրորդ. ինչ է նշանակում այն նոյնքան անմիտ մեղադրանքը, որ հայերը զաւթել, նուաճել են ամեն բան վրաց մայրաքաղաքում: Հայերը, ինչպէս և ռուսական ու եւրօպական տարրերը տնտեսական հողի վրա՝ մոտք չեն գործել վրացական քաղաքը որպէս վանդալներ՝ տիրելու և յափշտակելու տենչանքով, կամ չեն իւրացնում բռնի ուրիշի սեփականութիւնը, այլ տնտեսական խաղաղ մրցութեան բնական պրօցեսով կենտրօնանում են հարստութիւնները ու ժեղների ձեռքը: Այդ նոյնը կը լինէր, եթէ հայերը տրտնջային այն բանի դէմ, որ հայ կապիտալիստներից ոմանք Բագուում վաճառում են իրանց ձեռնարկութիւնները անգլիացիներին կամ յոյներն ու ֆրանսիացիք դիրքեր են գրաւում այնպիսի հայաբնակ հանքային վայրերում, ինչպէս Զանգեզուրն

է: Այնտեղ, ուր հարկ է ըմբռնել հասարակական երևոյթի պատճառակցական խոր հիմքերը, դուք տրտնջում էք ու բողոքում սենտիմենտալ բացագանչութիւններով: Ձեր մէջ չէ խօսում շրջահայեաց ընկալիւտը, խոհուն տրամաբանը. ձեր մէջ քարոզում է մեղչանական ճղճիմ մօրալիւտը վաղուց արդէն անպէտքացած պատգամներ:

Վերջապէս երրորդ կէտը, որ աւելի էական է՝ վերնաշղարշված իդէօլօգիայի խաւրակտիրիստիկայի համար, կազմում է հետեւալը: Մասնաւոր կալուածատէրերի հողավաճառութեան փաստը յայտարարվում է բարձրաձայն, որպէս վրացական հայրենիքի վաճառք, որպէս ողջ վրաց ազգի կորուստ: Եւ որովհետեւ մասնաւորի (գասակարգի) շահերի համար շահագործվում է հրապարակով ընդհանրութեան (ողջ ազգութեան) անունն ու գաղափարը, — ինչպէս վարվում են սովորաբար բոլոր երկիրների զուտարիւն նացիօնալիստները, — ուստի վրացական բողոքող ինտելիգենցիան չէ քաշվում հրապարակով ազգային ընդհանրութիւնից արտակարգ զոհաբերութիւններ պահանջելու՝ հողային վաճառումների «աւերիչ» հոսանքը փակելու համար: Ուշադրութեամբ կարդացէք «էրի» թերթի հետեւալ գոհարները.

«Թող մեր բոլոր հասարակական հիմնարկութիւնները (թատրօն, գրականութիւն, կրթութիւն, ամբողջ հոգևոր կուլտուրան և այլն), — գրում է յօդուածագիրը խանդավառ պատրիօտի ոգևորութեամբ, — յետ դնեն ի-

րանց բոլոր կարիքները. բոլոր այն դրամազուխները, որ այժմ գործ է ածվում հասարակական-կուլտուրական կարիքների վրա, պէտք է գործ ածվի նրա համար, որ վրացի կալուածատէրերի ժառանգները լինեն վրացիներ եւ ոչ ուրիշ ազգութիւններ: Միայն այն ժամանակ մենք կարող ենք հանգիստ լինել մեր ապագայի մասին...» (ընդգծումները իմս են):

Սակաւ են պատահում դէպքեր, որ մի նացիօնալիստ օրգան այդքան ակներևութեամբ վայր առնէ իր դիմակը և ցոյց տայ ամենքին իր հարազատ ֆիզիօնօմիան: Հրապարակով, առանց աւելորդ կօմենտարիաների, մանակացող ազնուականութեան լէյթօրգանը պարզապէս պահանջում է, որ վրաց ժողովուրդը «յետ դնէ», ասել է՝ զոհաբերէ իր հասարակական-կուլտուրական հաստատութիւնները և նրանց կարիքներին յատկացված դրամազուխները ընծայաբերէ խոշոր կալուածատէրերի զրպաններին, որպէսզի վերջիններս չը վաճառեն իրանց հողերը այլազգի կապիտալիստներին, այլ ժառանգութիւն թողնեն իրանց զաւակներին: Սա արդէն չափազանց է նոյն իսկ ամենադիմակազերծ նացիօնալիզմի համար: Սակայն «էրին» եղակի չէ իր տեսակում: Նման դատողութիւնները խիստ տիպիքական են մեզ ծանօթ օրգանների և նրանց շուրջը խմբված գաղափարակից ինտելիգենցիայի մտածելակերպի համար: Պահանջել ազգից զոհաբերութիւններ՝ յօգուտ տի-

ըրապետող դասակարգի շահերի, պարզել ազգութեան և հայրենիքի գաղափարների մակագիր դերօղակները ամեն անգամ, երբ տուժում է բացառապէս տիրապետող դասակարգը. այս է ամենուրեք ելակէտը նացիօնալիստ իդէօլոգիաների բոլոր դատողութիւնների և դիտողութիւնների:

Բայց դրանով չի սպառվում հարցը:

Բոլոր տիրապետող դասակարգերի իդէօլոգիաները միօրինակ և միագոյն չեն. հետևապէս ամեն մի նացիօնալիզմ չունի ճիշդ միևնոյն սօցիալական բնոյթը: Ըստ տեղի, ժամանակի և հասարակական ընդհանուր ստրուկտուրայի տարբեր են եղել նրանք:

Կայ դասակարգ (խօսքը վերաբերում է տիրապետութեան ձգտող կամ արդէն տիրապետող դասակարգին), որի շահերը և սօցիալ-պատմական ձգտումները մինչև որոշ աստիճան եկել, միացել և համերաշխել են ամբողջ ազգի շահերին ու ձգտումներին: Այդպէս է եղել «երրորդ դասի» խաղացած պատմական դերը Արևմտեան Ներօպայում: Նրան էր պատկանում քաղաքական յեղաշրջման արդիւնքները: Բայց նոյն յեղաշրջումը տապալելով ֆէօդալական կազմը հին հասարակութեան՝ իրականացրեց իրաւական պետութեան և քաղաքացիական ազատութիւնների սկզբունքները, իբրև նուիրական բարիքներ համայն ազգի համար: Նշանակում է՝ այդպիսի դասակարգի նացիօնալիստական իդէօլոգիան իր սօցիալական բնոյթով ազատագրական է, ազա-

տամտական, առաջադիմական և՛ իր լայն, համապարփակ ծրագրի շնորհիւ՝ նաև դեմօկրատական է:

Կայ դասակարգ, որի ծրագրային քաղաքականութիւնը և առօրեայ տակտիկան յարաբերական իմաստով բարեբար անդրադառնումներ են ունենում ազգային ընդհանրութեան համար այն բոլոր դէպքերում, երբ նրանք պայքար են մղում պետական հին, վերակեաց ձևերի և տնտեսական պահպանողականութեան դէմ: Այդպէս է լիբերալ բուրժուազիան (վիզի կուսակցութիւնը) Անգլիայում և հանրապետականները Ֆրանսիայում՝ պահպանողականների, րոյալիստների, բոնապարտիստների և կղերականների դէմ մղած իրանց դարաւոր կռուով:

Բայց կայ նաև այնպիսի դասակարգ, որի նոյն իսկ սոսկ գոյութեան հասարակ փաստը պարզապէս ժխտում է նշանակում նորագոյն հասարակակարգի. որի տիրապետութեան շահը բացասում է առաջադիմական փոխակերպումների բոլոր ուղիները և որի դասակարգային ձգտումներն ու քաղաքականութիւնը տրամագծօրէն հակադրում է ժողովրդական ամբողջութեան կենսական շահերին, ամեն մի դեմօկրատիկ սկզբունքի իրականացման: Այդպէս է աւանդական մենարտօնութիւններով ուռճացած պրուս-գերմանական հաստաբազուկ իւնկերթումը (խոշոր կալուածատիրական ազնուականութիւնը), որը ամբողջ հոգով կուզենար, եթէ կարողանար, յետ մղել

պատմութեան անիւը, բնաջնջել մէջտեղից քաղաքացիական և կուլտուր-հասարակական բարիքների բոլոր նուաճումները և, եթէ ոչ աւելին, վերականգնել գէթ 50-ական թւականների (19-րդ դարի) պետական-քաղաքական վերնաշէնքի բովանդակութիւնը:

Ճիշդ նոյնօրինակ մի դասակարգ է՝ իր անշուշտ միայն աստիճանական տարբերութեամբ՝ մեր երկրի—յատկապէս վրացական իրականութեան—խոշոր կալուածատիրական տոհմային ազնուականութիւնը, որի դրու-թիւնը նկարագրեցինք մենք գրուածքիս ընթացքում: Նա իր էութեամբ, որպէս այդպիսին, դէմ է մեր երկրի արդիւնաբե-րական ոյժերի ազատ զարգացման, որովհե-տե սա ընթանում է տեխնիքական նորա-ձեութիւնների և տնտեսական պայքարող մրցութեան բովով: Իսկ խոշոր կապիտալով օժտված քաղաքային մրցող տնտեսութեան ամեն մի հարուած կոչված է միայն ագրա-րային-նատուրալ տնտեսութեան ներկայա-ցուցիչների մանվան փողը փչելու: Սակայն լինել արդիւնաբերական ոյժերի, տնտեսա-կան կեանքի ազատ էվօլիցիայի դասակար-գային հակառակորդ՝ նշանակում է ուրիշ խօսքով լինել անհաշտ թշնամի սօցիալական պրօգրեսի, ազգային-հասարակական առա-ջադիմութեան բոլոր արտայայտումների, որովհետեւ վերջինիս հիմքն ու նախապայ-մանը կազմում է տնտեսական զարգացումը՝ բարեյաջող պայմանների ուղեկցութեամբ: Այն իդէօլօգիան, որ պաշտպանում է

պրուս-գերմանական իւնկերթումի կամ վրաց կալուածատէր ազնուականութեան դասա-կարգային շահերը՝ համազգային դրօշակի հովանու ներքոյ, վերցնում է իր վրա պա-տասխանատուութիւն, բովանդակելու իր մէջ այդ վերակեաց դասերի բոլոր հակակու-տուրական տենդենցները: Եւ այն նացիօնա-լիզմը, որ իր ուռուցիկ ֆրազէօլօգիայի ծալքերում խնամքով թաղցնում է «ազ-նուազարմ» արիստօկրատիայի «էգօն», կազ-մում է ամենարէակցիօնէր տեսակը նացիօ-նալիզմի. դա այսպէս կոչված ֆէօդալական նացիօնալիզմն է, ազգաւեր և հակաժողո-վըրդական մի հիւժախտ, որի դէմ պիտի պայքարել բոլոր ոյժերով և միջոցներով, որ իրականութեան մէջ ուզում է թող լինի նա իր ծագման գենետիք հիմքերով:

Եւ եթէ ագրարային իդէօլօգիանը Գեր-մանիայում յայտարարում են որպէս ազ-գային գիւղատնտեսութեան կործանումն ա-մեն մի փորձ, որ ձգտում է թեթևացնել կամ վերացնել գիւղատնտեսական արդիւնք-ների գները այնքան բարձրացնող սահմանա-գլխային մաքսատարիֆը, այնպէս էլ վրաց հողավաճառ ազնուականների պատենտա-որ իդէօլօգիանը ազադակում են հրապարակով, որպէս վրաց ազգային մի չարիք ու աղէտ, հայրինիքի կորուստ, եթէ այս կամ այն ագրարը սնանկանում է և վաճառում է որևէ կապիտալիստի իր հողային սեփականու-թիւնը: Եւ ինչպէս որ Գերմանիայում տիրող տնտեսական քաղաքականութիւնը դժուա-

րացնում է գիւղատնտեսական արդիւնքների ազատ մուտքը դրսից, որպէսզի ներսի շուկաներում խոշոր կալուածատէրերը թանգ գներով շահագործեն ազգային ընդհանրութիւնը, այնպէս էլ, աւաղ, վրաց ֆէօդալական նացիօնալիստները ոչ միայն բողոքում են և տրտնջում նորագոյն եւրօպական կոլտուրայի ամենախոշոր ֆակտօրների—տեխնիկայի և կապիտալի—մուտքի դէմ իրանց յետընկած գաւառները, այլև, ուղղարմանք, պահանջում են նրանք («էրի» և ընկ.), որ ողջ ազգը «յետ դէմ» իր բոլոր կարիքների բաւարարութիւնը և զոհարբէ իր կանխիկ դրամագլուխները—ինքնաբերաբար սնանկացող ազնուականներին պինդ պահելու համար իրանց հողերի վրա:

Մեզ վրա պարտք է ծանրանում ապացուցելու և, յոյս ունենք, համոզելու ֆէօդալական-նացիօնալիստներին, որ ազնուականութեան անկումով ոչ միայն վնաս ու կորուստ չունի վրաց ազգը, այլ և նա ունի ամենամեծ բարիքը վաղ թէ ուշ ազատագրվելու՝ տնտեսապէս և հասարակականօրէն, իր օրգանիզմի փտած, հետեապէս անպէտք մասնիկներից:

VII

Վրաց ազգի գերագոյն մեծամասնութիւնը, ինչպէս մենք տեսանք, բաղկացած է գիւղացիութիւնից, որի յարաբերական մասնակցութիւնը կազմում է ամբողջ ազգաբնակչութեան աւելի քան 87%¹ը: Ուստի վրացական տարրը կազմու է մի առաջին կարգի գիւղացիական և երկրագործ ժողովուրդ ամբողջ կովկասում:

Ի՞նչ յարաբերութեան մէջ է գտնվում վրաց հողագուրկ գիւղացիութիւնը՝ խոշոր կալուածատէր ազնուականութեան հետ:

Յայտնի է, որ ամբողջ կովկասում վրաց գիւղացիութիւնը աւելի, քան որևէ մէկը, գտնվում է դասային կախուածութեան մէջ կալուածատիրական արիստօկրատիայից: Վրացիութեան մէջ աւելի, քան որևէ այլ իրականութեան մէջ, պահպանվել են նախկին ֆէօդալական-ճորտատիրական յարաբերութիւնները հողատիրական սահմաններում: Այդ է հէնց պատճառը, որ այնտեղ աւելի, քան կովկասի որևէ այլ անկիւնում, տեղի ունեցաւ ուժեղ ազրարային շարժում (իմա Գուրիան): Նշանակում է՝ վրաց ազգային կեանքում դասակարգային յարաբերութիւնների լարված վիճակը՝ ազրարային հողի

վրա՝ աւելի մեծ ծաւալ և սուր բնաւորութիւն է ստացել, քան այլուր:

Գիւղացիութիւնը մատակարարում է խոշոր կալուածատէրերին աշխատաւոր բազուկներ՝ վարձատրութեան ամենացածր նորմաներով: Առաջինը ներկայացնում է ռամիկների մի իրաւագօրէկ զանգուած՝ ենթակայ երկրորդի մենարտօն լիազօրութիւնների և հրամանների. հլու ու հնազանդ՝ դարերով «արբագործված» աւանդութիւններէ, որոնք ծայրանում և մարմնաւորվում են «տէր ու ծառայ», «աղա և գեղա» աւերական-նահապետական սկզբունքների մէջ:

Կալուածներ վաճառողներ հանդիսանում են վրաստանում, անշուշտ, ոչ սակաւահոգ և ոչ միջակահոգ գիւղացիութիւնը, այլ խոշոր կալուածատէր ազնուականութիւնը: Նշանակում է՝ անհիմն է և աններելի պընդել, որ վաճառվող հողաբաժինների պատճառով տուժում է վրաց ազգը, սրա մայր հայրենիքը. աններելի և տենդենցիօզ՝ չնչին փոքրամասնութեան շահերի վտանգման փաստը բռնազբօսիկօրէն փաթաթել ընդհանրութեան—չէզօք, անմասնակից գիւղացիութեան—շինքին:

Այնուհետև մենք կարծում ենք, որ ճշմարիտ ազգասէր ինտէլիգենտը չի պահանջի, որ սոցիալ այդ գերագոյն մեծամասնութիւնը (ուղիղ 87,40% գիւղացիութիւն + 3,91% քաղաքացիական տարր) զոհարերէ իր բոլոր կենսական-կուլտուրական արժէքները 5,26% կազմող տոհմային ազնուականու-

թեան շահերի անունով: (Նոյն իսկ դրանից շատ աւելի քիչ, որովհետև խօսքը վերաբերում է այժմ արդէն խոշոր կալուածներ ունեցող ազնուականութեան): Դսկական ժողովրդասէր իդէօլօգը ոչ միայն չի քղարկի այն անդնդախոր վիհը, որ ընկած է այդ երկու գիւղատնտեսական հատուածների—կալուածատիրական արիստօկրատիայի և սոսկ երկրագործ գիւղացիութեան—միջև, այլ և իր իդէալական բաղձանքը կը համարէր՝ տեսնել առաջնի անհետ չքացումը՝ երկրորդի տնտեսական ազատագրութեան համար:

Միթէ հարկ կայ երկար բացատրութեան՝ փոքր ինչ գիտակից և պատմութիւն սովորած մարդկանց համար, որ նախանձելի է և գերադասելի հասարակական կազմը միայն այն երկիրներում, ուր գոյութիւն չունի այլ ևս միջնադարեան վերակեաց դասը՝ ծնունդով և տոհմային աւանդութիւններով արտօնված խոշոր կալուածատէր ազնուականութիւնը: Դարերի քաղաքական յեղաշրջումները վերջ դրին ֆէօդալական տընտեսակարգին և հասարակակարգին: Մնացած բեկորները հին փառքի հետզհետէ մաքրվեցին յետագայ տնտեսական մրցութեան ընթացքում՝ կապիտալիստական աննահանջ նուաճումների գրոհից:

Այն վիճակը, ինչ առաջնակարգ երկիրներում կրել է կալուածատէր աւատակա-նութիւնը քաղաքական յեղաշրջումների և տնտեսական մրցութեան հետեանքներով,

մեր երկրում կրում է նոյն դասը առայժմ միայն տնտեսական մրցութեան միջոցով: Վերջինս, անկասկած, դեռ դանդաղ է և թոյլ Բայց նրան է պատկանում յաղթական ապագան, որովհետև մեր երկրի յետագայ կուլտուրական զարգացման հիմնական նախապայմաններից մէկն է կազմում այդ:

Սակայն վրաց օրգանները, վերջերս «Սախալիս Գաղթին» առանձնապէս, առարկում են մեզ, որ ամինչև օրս Վրաստանի սահմաններում դրամատէրերը ոչ մի տեղ չեն ցոյց տուել կապիտալիստական արդիւնաբերութեան ընդունակութիւն. մեղանում այսպիսի հայերը ձգտում են աւելի վաճառականութեան և նրանց սեղանի փշրանքներից ոչինչ չէ հասնում վրաց գիւղացիութեանը և այս ասպարէզում նրանց ունեցած գործունէութիւնը չունի կուլտուրական ոչ մի արդիւնք:

Նախ «Վրաստանի սահմաններում» խօսքերի տակ վրաց թերթը ներկայ դէպքում հասկանում է, ըստ երևոյթին, միայն գաւառները, ապա թէ ոչ նա չի կարող ուրանալ, որ Թիֆլիսում գործող արդիւնաբերական և ֆինանսական կապիտալի խոշորագոյն մասը գտնվում է հայերի ձեռքում: Երկրորդ՝ ի դուր է վրաց թերթը կարծում, որ մեր երկրի, մասնաւորապէս վրացական տերրիտորիայի տնտեսական աղբիւրների կապիտալիզացիայի անհրաժեշտութիւնը շեշտելով, ի նկատի ենք ունեցել լոկ միայն հայ կապիտալի և կապիտալիստի

խաղացած կամ խաղալիք դերը: Խնդիրը սկզբունքային բնաւորութիւն ունի միանգամայն և մեզ մինչև այստեղ ուշագրութեամբ հետևող ընթերցողը պիտի ինքը համոզված լինի, որ մեզ համար մագաչափ նշանակութիւն չունի վրացիներին այնքան շահագրգռող հարցը, թէ ով է իր ազգութեամբ վրացական այս կամ այն գաւառում կալուածներ գնող կապիտալիստը՝ հայ, ռուս, թէ եւրօպացի: Մեր ելակէտը կազմում է, կրկնում ենք, մեր յետամնաց երկրի արդիւնաբերական ոյժերի արագ զարգացման շահը և դրանով պայմանաւորված հասարակական պրօգրեսը կովկասեան ժողովուրդներին:

Վերջապէս երրորդ՝ «Սախալիս Գաղթին» թիւը հասկացողութիւն ունի կապիտալիստական արդիւնաբերակարգի զարգացման պայմանների մասին: Նա մոռանում է կամ չը գիտէ, որ առևտրական (և անգամ վաշխառական) կապիտալը սկզբնական ձևերն են և նախակարապետները՝ արդիւնաբերական կապիտալի մուտքի համար որևէ երկրում կամ ժողովրդի մէջ: Եթէ վրացական գաւառներում նա որոնում և գտնում է աւելի շուտ կապիտալի այդ սկզբնական ձևերը, դա չի նշանակում, որ «հայ դրամատէրերը ցոյց չեն տուել կապիտալիստական արդիւնաբերութեան ընդունակութիւն», այլ դա նշանակում է, որ կապիտալի նորագոյն, ստեղծագործող ձևը—արդիւնաբերական կապիտալը—չունի դեռ անցեալ, ձգած ամուր

հիմքեր վրացական գաւառներում, այլ նոր-
նոր միայն սկիզբ է առնում նրա հոսանքը
քաղաքներից դէպի գաւառները:

Զարմանալի տրամաբանութիւն: Եթէ
վրաց օրգանը կարծես ակամայ խոստովա-
նում է արդիւնաբերական կապիտալի կուլ-
տուրական նշանակութիւնը, ինչո՞ւ հապա
անախորժ աղմուկով արշաւանք են սկսում
նա և իր գաղափարակից օրգանները ամեն
անգամ, երբ հայ (կամ օտարազգի) արդիւ-
նաբերական կապիտալիստը գնում է այս
կամ այն ազնուականի կալուածները՝ ար-
դիւնաբերական նպատակներով շահագործե-
լու համար:

Հայ կապիտալիստի «սեղանի փշրանքնե-
րից ոչինչ չի հասնում վրաց գիւղացիու-
թեանը» — ասում են մեզ:

Հետաքրքրական է իմանալ, թէ որ օր-
վանից սկսած են վրաց ֆէօդալական իդէո-
լոգները այդքան «փափուկ սիրտ» և «գուր-
գուրանք» ցոյց տալիս դէպի իրանց գիւ-
ղացիութիւնը: Թէ այդպէս վերաբերվում
են նրանք միայն այն ժամանակ, երբ հար-
կաւոր է իրանց խորշանքն ու թշնամանքը
դէպի կապիտալն ու կապիտալիստը բա-
նաստեղծական ժեստերով էֆեկտաւոր դարձ-
նելու համար:

Եթէ առհասարակ շահագործողի սեղանից
փշրանքներ են հասնում աշխատաւորին, դա
էլի կարելի է այս կամ այն չափով միայն
կապիտալիստի մօտ գտնել: Բայց որ կա-
լուածատէր ազնուականը ոչ միայն փշրանք-

ներ չէ հասցնում գիւղացիութեանը, այլ և
անգամ խլում է վերջինիս ձեռքից նրա չոր
պատառը, այդ փաստի հանդէպ պատեն-
տաւոր իդէօլոգները և՛ կոյր են, և՛ խուլ,
և՛ համբ:

Իրերի դասաւորութեան տարրական օ-
րինկտիվ ճանաչողութիւնը մեզ բոլորովին
այլ բան է ասում կապիտալի կուլտուրա-
կան նշանակութեան մասին: Նացիօնալիս-
տական նախապաշարմունքներից ազատ, ա-
ռաջագէմ միտք և լայն հօրիզոններ ընդ-
գրկող մարդը բոլորովին այլ կերպ պէտք է
դնէ հարցը:

Տնտեսութեան որ ձևը և որ հասարակա-
կան դասակարգի հարեանցիութիւնն է
ցանկալի և օգտակար վրաց գիւղացիութեան
(կամ առհասարակ գիւղացիութեան) համար:

Այսպէս պէտք է դնել հարցը:

ԿՅԱՆ

Մենք նկարագրեցինք արդէն գրուածքիս նախալերը ընդ մասում, թէ որ աստիճան շահագործուած է գիւղացիութիւնը տնտեսապէս (և ամեն կողմերից) օր առաջ ազատագրվել խոշոր կալուածատիրական ազնուականութեան հետ ունեցած իր կախեալ վիճակից, առհասարակ նրա հարեանութիւնից, որից բացի վնասից ոչ մի օգուտ ունենալ չի կարող երկրագործ գիւղացիութիւնը:

Այժմ պալիս ենք աւելացնելու, որ նորագոյն կապիտալիստական տեխնիկան ոչ միայն այն ըացաւոր ֆակտորն է, որ կոչված է իր ուժեղ մրցութեամբ անկման ուղի հարթելու ֆէօդալական տնտեսակարգի համար և ազատագրելու գիւղացիութեան իր աւանդական ճորտատիրական կախումը թուրքիւնից, այլ և այն ղրական խոշորագոյն ֆակտորն է, որ իր իսկ միջոցով կործանած շէնքի փլատակների վրա կառուցանում է նորագոյն կուլտուրայի կոթողները և այս կամ այն չափերով մօտեցնում գիւղացիութեան այդ կուլտուրայի բազմապիսի բարիքներին:

Ահա կապիտալի և կապիտալիստական

տեխնիկայի այս նուրբ դիւրեւանական բնոյթն է, որ չեն ուզում հասկանալ կամ չը գիտեն ըմբռնել անտի-հայկական կամ ֆէօդալական նացիօնալիստները:

Պնդել հակառակը, այսինքն պնդել, որ գիւղացիութիւնը օգուտ չունի կամ անգամ վնաս ունի կապիտալիստական կարգերի մուտքից, նշանակում է պնդել մի այսպիսի բացարձակ, որ, օրինակ, կովկասեան, ռուսական, չինական, թիւրքական և այլ նահապետական գիւղացիութիւնը աւելի նախանձելի է իր վիճակով, քան Արևմտեան Եւրոպայի գիւղացիութիւնը: Իսկ պնդել մի այդպիսի բացարձակ՝ նշանակում է հանգուցեալ նարոդնիկութեան պարապ, բարոյական զրոյցները կրկնելու անմտութիւնն ունենալ:

Որո՞նք են այն սօցիալ-կուլտուրական ըարերաւ հետեւանքները, որ արտաբերում է գաւառներ թափառող և այնտեղ ինտենսիվ շահագործութեան վայրեր որո՞նող խոշոր կապիտալը:

Իլլիւստրացիայի համար դիմենք կօսկրէտ օրինակներին:

Նախ և առաջ ազնուականութեան հետ ունեցած իր աւանդական-կախումաւ կապերի խզումից և անջատումից յետոյ գիւղացիական տարրը կանգնում է մի բոլորովին այլ տնտեսական կաթեզօրիայի, մի կատարելապէս հակադիր հասարակական դասակարգի դէմ առ դէմ: Միանգամայն տարբեր սօցիալական յարաբերութիւններ

են ստեղծվում երկու «նոր հարեաններ» միջև:

Գիւղացու հանգէպ կանգնած կապիտալիստը չի օժտված տոհմային իրաւագորարտօնութիւններով, տիրելու, տիրապետելու, հրամայելու և տուրքեր գանձելու անհրաժեշտ սանկցիաներով: Կապիտալիստի՝ գաւառական կեանքի այդ «նոր հիւրի» հանգէպ կանգնած գիւղացին այլ ևս «ոտ ու ձեռով» կաշկանդված պատմական ճորտը չէ, հլու, հնազանդ ծառան, տուրքատու ռամիկը չէ: Գիւղացու հանգէպ կանգնած կապիտալիստը քաղաքացիական խաւերից վեր բարձրացած նոր տիպ է, որի տիրապետութիւնը աւանդական իրաւունքներով և տոհմային արտօնութիւններով չի ամրապնդված, այլ զուտ նիւթական արժէքների մեծ կուտակումների ստեղծած հասարակական ոյժով: Կապիտալիստի հանգէպ կանգնած գիւղացին, իր հերթին, զերծ է այլ ևս իրաւականօրէն պայմանաւորված բոլոր պարտականութիւններից, անարգել տնօրէնը իր ոյժերի և կամքի որոշումների: Այդպիսով կապիտալիստն ու գիւղացին մտնում են՝ ոյժերի գնման եւ վաճառման ազատ յարաբերութեան մէջ:

Նախկին հողագրող կամ սակաւահող գիւղացին, եթէ նա որոշ վարձատրութեամբ աշխատում էր խոշոր կալուածատիրոջ մօտ, իբրեւ գիւղատնտեսական բանւոր, այժմ նոյն գիւղացին վաճառում է իր ոյժերը գործաբանատէր կամ հանքարդիւնաբեր կապիտա-

լիստին՝ անկասկած վարձատրութեան աւելի բարձր նօրմաներով: Նա դառնում է ինդուստրիական կամ հանքագործ բանւոր, որը ունի իր մէկից աւելի առաւելութիւնները գիւղատնտեսական բանւորի և նոյնիսկ ինքնուրոյն-հողագործ մանր գիւղացու հանգէպ՝ թէ տնտեսական և թէ սօցիալական տեսակէտներից:

Ոչ միայն այդքա՝ Գաւառներում մուտք գործած կապիտալիստական ձեռնարկութիւնները բաց են անում այլստանքի բազմապիսի աղբիւրներ՝ իրանց ուղղակի և անուղղակի ճիւղերով՝ և դրանով առիթ ու հնարաւորութիւն տալիս գիւղացիական ազգաբնակչութիւնից հարիւր հազարաւորների՝ իրանց մօտիկ ծննդավայրում գտնել ապրուստի միջոցներ, ապա թէ ոչ հակառակ դէպքում նրանք պիտի հարկադրված լինէին նոյն միջոցներով հեռաւոր, կենտրոնական քաղաքները գաղթելու: Խոշոր, արդիւնաբերական կապիտալի արտահոսման աճումը՝ քաղաքներից գաւառներ, բնական անհրաժեշտութեամբ կարող է նուազեցնել պրօլետարականացող գիւղացիութեան արտագաղթը գաւառներից քաղաքներ: այսինքն առաջ բերել ցանկալի հակազդեցութիւն ազգաբնակչական յարաբերութիւնների մէջ:

Այդ՝ առաջին:

Երկրորդ՝ ակնյայտնի իրողութիւն է, որ տեխնիկայի և կապիտալի արշաւը դէպի երկրի յետ ընկած մասերը՝ ստեղծում է այնտեղ հետզհետէ իրանց գոյութեամբ ու

գործունէութեամբ պայմանաւորված այն բոլոր կուտուրական դրութիւնները, որ ունին ժամանակակից քաղաքային հասարակութիւնները: Կապիտալը իր հետ միասին փոխադրում է գաւառ հատուած առ հատուած այն բոլոր կուտուրական բարիքները— նորածնութիւններ, դիւրութիւններ, յարմարութիւններ, կենցաղի, ժամանակի եւ ոյժերի տնտեսութեան ու խնայման այն բոլոր միջոցները—որ նա ժամանակի նուաճումների յամառ մրցութեան պրօցեսում ստեղծագործել է ամենից առաջ խոշոր, առևտրական-արդիւնաբերական քաղաքներում: Բաւական է յիշել հէնց միայն ճանապարհների կանօնաւորումը, երկաթուղային գծերի մուտքը, սանիտարական պայմանների բարելաւումը, հիւանդանոցների, դպրոցների, գրադարան-ընթերցարանների, հետեւապէս և գրականութեան, մտաւոր կուտուրայի մուտքը խուլ գաւառները: Կարճ՝ ծաղկում, բարգաւաճում է նախնի նահապետական կեանքը: Սրանք նորագոյն պօզիտիվ կուլտուրայի մի-մի հատուածներն են, որոնք կարող են մուտք գործել, ծաւալվել և արմատանալ միայն այնտեղ, ուր ամենից առաջ «հրաշագործ» տեխնիկան, շինարար ու ստեղծագործ կապիտալն է թևակոխում և իր շահագործումների ու շահեցումների բունը հաստատում: Ինչ ասել կուզէ, որ այդ բոլոր բարիքների հետ միասին զուգընթացաբար մուտք են գործում գաւառները նաև կապիտալիստական կուլտուրայի յայտնի

նեգատիվ (բացասական) կողմերը: Դրանք այսպէս անուանված «անհրաժեշտ չարիքներ» են, որոնց դէմ կարող ենք պայքարել, բայց նրանցից խուսափել կամ նրանց արմատապէս բնաջնջել անկարող ենք, քանի իշխում է կապիտալիստական արդիւնաբերութեան սխտեմը, որպէս այդպիսին: Յամենայն դէպս կասկածից վեր է, որ կապիտալիստական կուլտուրան՝ հանդէպ ասիական նահապետական յետամնացութեան և ֆէօդալական «կուլտուրայի»՝ մի «արքայուրթիւն» է, որի բացասական կողմերը միայն ժամանակաւոր բնաւորութիւն ունեն, իսկ դրական բարիքներն անմեռ են եւ յաւիտեան արժեքաւէջ:

Այդ դեռ բաւական չէ:

Կապիտալիստական ձեռնարկութիւնների երևան գալը գաւառներում առաջ է կոչում իր ետևից երկու տնտեսական շատ կարևոր մօմենտներ: Նախ ժողովրդական մասսայի մեծ կուտակումները՝ կենտրոնացած որոշ կէտերում, և փողային տնտեսութեան առատ շրջանառութիւնը ստեղծում են գիւղատնտեսական արդիւնքների վաճառման համար մեծ շուկաներ, այսպէս որ շրջակայ գիւղացիութիւնը օգտվում է մի կողմից այդ մերձաւոր շուկաներից, իսկ միւս կողմից գիւրութիւն է ստեղծում նրա համար մօտակայ երկաթուղիների միջոցով իր արդիւնքները մեծ քաղաքները տեղափոխելու: Երրորդ կողմից մարդաշատ գործարանները բնականօրէն բարձրացնում են մեծ չափերով

շրջակայ հողաբաժինները, վառելափայտի, ածուխի և շինելափայտի արժեքները:

Սրանք և մի շարք այլ անմիջական բարերար հետևանքներ են ունենում կապիտալիստական ձեռնարկութիւնները մինչ այն վայրերի և կիսաւերակ դաւառական վայրերում, որոնցից առաջին հերթին օգտւում են շրջակայ գիւղացիական տարրերը և մինչ այդ իրանց՝ գոյութիւնը պահպանած խոշոր կալուածատէրերը. վերջիններս անշուշտ աւելի, քան առաջինները:

IX

Որպէսզի մեր այս բոլոր դիտողութիւնները աւելի համոզեցուցիչ և շօշափելի դարձնենք, կը բերենք մի քանի յայտնի օրինակներ գործնական կեանքից:

Ուլ ծանօթ է Հարաւային Ռուսաստանի, յատկապէս Դոնի շրջանի արդիւնաբերութեան այն հռչակաւոր ճիւղերի զարգացման պատմութեան հետ, ինչպէս են մետալուրգիական և քարածխի հանքարդիւնաբերութիւնը, գիտէ, թէ ինչպիսի յետ ընկած ու ողբալի վիճակ էր ներկայացնում այդ շրջանը մինչև 19-րդ դարի 70-ական թւականները. դիտէ հաւ, թէ ինչպիսի յեղաշրջումներ մտցրին այդ թւականից ի վեր ընթացիկ տարիների ծոցում անգլիական, բելգիական և ֆրանսիական տեխնիկան ու կապիտալը. ինչպիսի արդիւնաբերական օազիս, եւրօպական-կապիտալիստական կուլտուրայի մի փարթամ ու ծաղկաշէն վայր է ներկայացնում այժմ վիթխարի չափերով ու արագութեամբ առաջադիմող Դոնի շրջանը:

Վերցնենք մի երկու օրինակ արտասահմանեան հսկայ ձեռնարկութիւններից և ցոյց

տանք, թէ նրանց տեղափոխած կապիտալի
հր մասերն են բաժին հասել արդիւնաբե-
րավայրի ազգաբնակչութեան զանազան խա-
ւերին:

Ահա ձեզ «Ռուս-Բելգիական ընկերութեան
Պետրովսկ գործարանի» օրինակը:

Ամբողջ գործարանի կառուցման և նրա
բոլոր պարագաների (մեքենաների և այլն)
հայթայթման համար ծախսել է այդ ընկե-
րութիւնը ոչ պակաս քան 15.082,843 ռ.
գրամադրութիւն, որից միայն 3.486,300 ռ.
կա: 23% է ծախսվել արտասահմանում (մե-
քենաների համար). իսկ մնացածը (11.596,545
ռ. կամ 77%), աւելի քան 3/4-ը ամբողջ
գրամադրութիւն, ծախսվել է Ռուսաստանում
զանազան նպատակների վրա: Վերջին գու-
մարը ծախսվել է հետևեալ կերպով.

1) Տեղական կա- լուածատէրերին.	1.061,343 ռ. կամ 9,0%
2) Նիւթերի վրա (փայտ և այլ պարագաներ).	2.715,000 » » 23,3 »
3) Բանւորական ոյ- ժերին.	3.075,200 » » 26,6 »
4) Կրթված պեր- սոնալին.	763,500 » » 6,5 »
5) Զանազան տըն- տեսական գրուպ- պաներին.	1.146,500 » » 10,1 »
6) Պետական գան- ձարանին.	1.895,000 » » 16,5 »
7) Երկաթուղիներ- ի համար.	936,000 » » 8,5 »
Ս խախն.	11.596,343 ռ. կամ 100%

Ուշադրութիւն դարձրէք այդ ծախսերի
առաջին հինգ բաժինների վրա, որոնք (մա-
նաւանդ № 1, 2, 3) մեծագոյն մասով տե-
ղական բնաւորութիւն ունեն: Դրամագլխի
մեծ մասը սպառվել է տեղական ազգաբնա-
կութեան զանազան գրուպաների վրա (կա-
լուածատէրերի, հում նիւթեր հայթայթող-
ների և, որ զխաւորն է, բանւորական ոյ-
ժերի վրա և այլն):

Մի այլ օրինակէ Այսպէս կոչված «Նովո-
բուխյսկ ընկերութեան» արտասահմանեան
ձեռնարկութեան (այս դէպքում արդէն ար-
դիւնաբերութեան և ոչ գործարանի կա-
ռուցման) ծախքերը (1896 թ.) ունեցել են
հետևեալ դասաւորութիւնը. 12.397,758 ռ.
կապիտալը ծախսվել է այսպէս.

1) Բանւորական ոյժերի համար	4.227,613 ռ. կամ 34,1%
2) Կրթված պեր- սոնալի վրա.	187,415 » » 1,5 »
3) Զանազան տըն- տեսակ. գրուպ- պաներին.	3.915,069 » » 31,6 »
4) Յոգուտ պե- տական գան- ձարանի.	281,683 » » 2,3 »
5) Յոգուտ երկա- թուղիների.	1.509,273 » » 12,2 »
6) Ծախսեր Ռու- սաստ. դուրս.	187,194 » » 1,5 »
7) Յոգուտ ակ- ցիոներներին.	2.089,511 » » 16,8 »
Միասին.	12.397,758 ռ. կամ 100%

Դոուրս հանեցէք այս գումարից արտասահմանցիների բաժինը (№ 6 և 7), այն է 18,2⁰/₀ և դուք կը ստանաք մօտ 82⁰/₀ պարունակող խոշորագոյն մասը հերոսական կապիտալի, որ գործադրվել և շահեցվել է ռուսական ժողովրդատնտեսութեան ծոցում: Այդ գումարից ևս հանեցէք պետութեան ֆինանսների հասած մասերը (№ 4 և 5), 14,5⁰/₀, և դուք կը ստանաք աւելի քան 67⁰/₀, կամ՝ հանելով դրանից կրթված պերսօնալի ռոճիկները ևս (№ 2) 1,5⁰/₀, կը մնայ 65,5⁰/₀, կամ ամբողջ դրամագլխի մօտ 2/3 մասը, որ ծախսվել է Դօնի շրջանի ժողովրդատնտեսութեան ծոցում, ազգաբնակչութեան զանազան գրուպաների վրա:

Նման բազմաթիւ օրինակներ կը գտնէք օտար կապիտալի շահեցման և գործունէութեան պատմութեան մէջ (տես В. Брандтъ «Иностранные капиталы» II հատ.):

Երևակայեցէք, որ նախ քան արդիւնաբերական կապիտալի մուտքը Դօնի բասսէյնում՝ հողի իւրաքանչիւր դեսեատինը գնահատվել է լաւագոյն դէպքում 50—60 ռուբլի, իսկ յետոյ, արդիւնաբերութեան ծաղկած շրջանում, նոյն հողի դեսեատինը գնահատվել է ոչ պակաս քան 450—500 ռ.: Աւելին ասենք: Կապիտալիստները վճարում էին գիւղացիներին արդիւնաբերական նպատակների համար պիտանի հողերի փոխարէն առասպելական գներ: Այսպէս, օրինակ, մի արտասահմանեան ձեռնարկութիւն կապալով վերցրել է Նիկիտովկա գիւղի բնա-

կիչներից 85 դեսեատին հող 30 տարի ժամանակով, որի համար նա պարտաւորվել է վճարել գիւղացիներին 700,000 ռ. (դրանից 300,000 ռ. սկզբից): Բացի դրանից նոյն կապալառու ընկերութիւնը գնել է խոշոր կալուածատէրերից 1550 դեսեատին վարելահող 210,000 ռուբլով և տուել նոյն գիւղացիներին, որպէս նրանց կատարեալ սեփականութիւն: Նման օրինակները ևս բազմաթիւ են:

Բայց ինչ են ասում և ապացուցում այդ օրինակները ինքնին վերցրած՝ իրանց տնտեսական և կուլտուր-հասարակական նշանակութեամբ:

Դրանք ցոյց են տալիս մեզ առ ձեռն աչք ծակող փաստերի, որ նորագոյն տեխնիկան և խոշոր կապիտալը այն հզօրագոյն յեղափոխական ոյժերն են գաւառական յետ ընկած անկիւններում, ուր նրանք ձեռք բերում են բնութեան անմատչելի գիրկը, յաղթահարում տարերային ոյժերին, յայտնագործում գետնի տակ թաքնված գանձերը, արժէքաւորում նրանց տնտեսապէս, դարձնում այդ բոլորից կուլտուրական բարիքներ, շէն ու ծաղկած վիճակի վերածում աւերակ ու անմարդաբնակ վայրերը, հայթայթում աշխատանքի վաստակալից աղբիւրներ հարիւր հազարաւոր միլիոն այդ թերևս կիսաքաղց մարդկանց համար, բարձրացնում շրջակայ միլիոնաւոր ազգաբնակչութեան նիւթական կենցաղի և կուլտուրական կացութեան մակարդակը և վերջա-

պէս, վերջին հաշուով, զարկ տալիս մեր երկրի ժողովրդատնտեսութեան և պետական ֆինանսների առաջադիմութեան:

Մարդարէ չեմ, բայց նախազգում եմ, որ վրաց անտի-հայկական նացիօնալիստները, կարկամած՝ թւածս շօշափելի փաստերի հանդէպ, առարկելու ոչինչ էական բան չը պիտի ունենան, բայց եթէ հետեւեալ անմտութիւնը:

«Այո, ճիշդ են այդ բոլորը: Բայց հայ կապիտալիստները եւ քաղաքիներ չեն: Եւ այն կուտուրական նշանակութիւնը, որ ունեն անգլիական, բէլգիական և ֆրանսիական կապիտալիստները Դօնի սահմաններում, նոյնը չունեն հայ կապիտալիստները վրացական գաւառներում»:

Օ՛ պարօններ: Ծովում խեղդվողը, ասում են, ծղօտիցն է բռնում՝ փրկվելու համար: Կատարելապէս դիմակազերծ եղած նացիօնալիստները չունեն այլ ևս ինքնարդարացման որևէ բանական ու փաստական միջոց, բայց եթէ անմիտ ու անհեթեթ առարկութիւններ:

Նախ գրուածքս ուշադրութեամբ կարդացողը կը ստանայ այն աներկբայելի տպաւորութիւնը, որ մեզ համար ոչ մի նշանակութիւն չունի կապիտալիստների ազգային պատկանելիութեան հարցը, այլ ինքը տեխնիկական ու կապիտալը, որպէս օբիեկտներ, որպէս արդիւնաբերական-տնտեսական գործօններ և կուտուրական համարժէք բաբիքներ: Միւս կողմից՝ կը համոզվէ ընթեր-

ցողը առանց՝ այլևայլութեան, որ վրաց խոշոր կալուածատիրական իդէօլոգիները, որպէս այդպիսիք, առհասարակ դէմ են տեխնիկայի և կապիտալի մուտքին իրանց գաւառները՝ որ ազգից ուզում են թող լինեն նրանց ներկայացուցիչները: Նրանց չէ հետաքրքրում երկրի տնտեսական առաջադիմութիւնը և ազգաբնակչութեան կուտուրական բարեկեցիկ վիճակը, այլ այն, որ այդ բոլորի գնով ընկնում է վրաց ազնուականութիւնը իր հողատիրական բարձրութիւնից. մի երևոյթ, որ սառնասրտօրէն տանել չեն կարող ֆէօդալիզմի պատենտաւոր իդէօլոգիները:

Բայց մենք չենք մոռանում մի կարևոր հանգամանք. այն. որ վրաց նացիօնալիստները առանձնապէս զրգովում և զայրանում են, երբ նրանց ազնուականների կալուածները անցնում են հայ կապիտալիստների ձեռքը, քան եթէ վերջիններիս փոխարէն լինէին, օրինակ, ռուս կամ արտասահմանեան կապիտալիստներ:

Ի՞նչ սահմանում պիտի որոնել անտի-հայկական նացիօնալիզմի այդ յատուկ մօտիվները:

X

Մենք կանգնած ենք մի բաւական ուշագրաւ հարցի առաջ:

Եթէ գուք հարցնէք, օրինակ, ռուսական, գերմանական կամ ֆրանսիական նացիօնալիստներին, թէ արդեօք որ տեսակ կապիտալի շահագործութիւնը կը գերադասէին նրանք իրանց հայրենիքում՝ համերկրացու թէ օտարերկրացու, նրանք միաբերան և առանց տատանվելու կը պատասխանեն ձեզ համերկրացու կամ համաքաղաքացու կապիտալը:

Թւում է, որ հէնց միայն ժողովրդատնտեսական շահերի տեսակէտից նրանք կատարեալ իրաւացի և արդարացի են իրանց պատասխանով: Չէ որ օտարերկրացու կամ օտարահպատակի տեղափոխած կապիտալը իր որոշ տոկոսները՝ ամենից առաջ դիվիդենտների ձևով, մի կողմը թողած օտար ձեռնարկունների միւս օգուտները, նորից վերադարձնում է իր բնիկ հայրենիքը, որտեղից գաղթել է: Մինչդեռ համերկրացու կապիտալը իր բոլոր մասերով մնում և շահեցվում է տեղական ժողովրդատնտեսութեան մէջ:

Փորձեցէք հապա նոյն հարցով դիմել վը-

րաց նացիօնալիստներին: Նրանք, որպէս հաւատարմատար իդէօլօգներ կալուածատէր ագնուականների, առհասարակ դէմ են կապիտալի կործանարար և շինարար մուտքին վրացական գաւառներում. իսկ երկրորդ՝ ընտրութեան դէպքում կասկած չը կայ, որ կը գերադասեն նրանք օտար եւրօպականի կապիտալը որեւէ համակովկասցու (օրինակ՝ ներկայ դէպքում հայի) կապիտալից, չը նայելով որ առաջնի դրամագլխից զգալի տոկոսներ (ըստ յայտնի քիմիկոս Մենդելէեւի միջին թւով 20%) կրկին չւում են եւրօպա, իսկ համակովկասեան քաղաքացունը ամբողջապէս մնում է կովկասեան ժողովրդատնտեսութեան, մասնաւորապէս տուեալ վրացական գաւառի տնտեսութեան մէջ:

Պարագօքս է այս: Ինչպէս բացատրել այդ տարօրինակ վերաբերմունքի մղումները: Չէ որ, եթէ հայը չը գնէ վրաց ագնականի վաճառքի հանած կ սլուածը, պիտի գնէ այն ռուսը կամ օտար եւրօպացին: Ուրեմն ինչեւ բացատրակի առամ-կրճտոցներ հայ կապիտալիստների հասցէին:

Յաճախ ենք կարդացել ու լսել նման հարցեր մամուլի տաք պայքարի շրջանում:

Պատճառները պիտի որոնել քաղաքացիական և քաղաքական սահմաններում: Տընտեսական շահերը պարզապէս զոհաբերվում են քաղաքական նպատակների անունով: Բացատրենք ինչու և ինչպէս:

Անդրկովկասի որոշ կէտերում, հէնց միայն

Թիֆլիսի նահանգը ձեզ օրինակ, վրացիները ամենից խիտ և յարաբերական ամենամեծ չափերով ապրում են հայերի հետ սերտ հարևանութեան մէջ: Ազգաբնակչական յարաբերութիւնը հայերի մէջ աւելի նպաստաւոր է, քան վրացիների մէջ: Օրինակ՝ ըստ 1897 թ. վիճակագրութեան Թիֆլիսի նահանգի հայ ազգաբնակչութիւնը կազմում էր ամբողջութեան միայն 19% , իսկ ըստ 1912 թվականի տուեալների, այսինքն 15 տարուց յետոյ, հայերի մասնակցութիւնը հասել էր $26,17\%$ ՝ աճելով աւելի քան 7% -ով: Մինչդեռ վրացիների մասնակցութիւնը հաւասար էր առաջ $44,60\%$ -ի, իսկ յետոյ $41,24\%$ -ի, նուազելով $3,35\%$ -ով: Թիֆլիսի գաւառում արդէն հայերի յարաբերական մասնակցութիւնը գերազանցում է վրացիներից, կազմելով տեղական ամբողջ ազգաբնակչութեան 36% , իսկ վրացիները՝ $26,17\%$:

Հայկական տարրի իւրաքանչիւր առաջխաղացութիւն, իբրև հասարակ ազգաբնակչական փաստ, կարծես ակամայ ջուր է մաղում վրաց նացիոնալիստների «քաղաքական ծրագրի» վրա:

Ինչի մէջ է ծայրանում այդ ծրագիրը:

Վրաստանի ֆեդերացիայի կամ աւտոնոմիայի «մեծ իդէայի» կամ աւելի շուտ, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, մեծ ու ցնորալից ուտոպիայի մէջ:

Եւ ֆէօդալական կամ անտի-հայկական նացիոնալիստները ուրիշ ոչ ոք չեն, բայց

եթէ հէնց իրանք՝ ֆեդերալիստները:

Այժմ պատկերացրէք ձեզ մօտաւորապէս նացիոնալիստական ատամ-կրճտոցի մօտիվները:

Իւրաքանչիւր հողավաճառման ակտ՝ վրացի կալուածատիրոջ և հայ կապիտալիստի միջև, երկսայրի սրի հարուած է ֆեդերալիստների տեսակէտից: Որովհետև այդ ակտով ոչ միայն ընկնում է վրացի ազնուականը—իսկ դա նշանակում է՝ վրաց ազգային-հասարակական կեանքի տիրող սիւնը—այլ և կորչում է կտոր-կտոր վրաց հայրենի տերրիտորիայից, աղարտվում և այլատարր բնակչութեան է վերածվում վրացական նախկին անաղարտ ու միատարր հայրենիքը: Իսկ այդ երևոյթը, նրանց կարծիքով, խանգարում կամ արգելադրւթ նշանակութիւն է ստանում Վրաստանի ապագայ քաղաքական իդէալն իրականացնելու: Հայկական կապիտալի ամեն մի արշաւ դէպի վրացական գաւառները աղմկում, յուզում է ֆեդերալիստների բանակը: Չէ որ, մտածում են նրանք, հայ կապիտալիստները ստեղծելով վրացական գաւառներում նիւթական արժէքներ, ամրացնում են այնտեղ իրանց տիրապետութեան հիմքերը, դառնում տիրապետող դասակարգ հարազատ վրացական կեանքում, վրաց ժողովրդի ծոցում: Աւելացրէք դրա վրա և այն ուռուցիկ ֆանտազիան, որով հաւատացնել են ջանում վրաց ֆեդերալիստները, որ իբր

միայն տնտեսական շահերը չեն, որոնք հատ-հատ հայ կապիտալիստներին՝ միանգամայն անկախ իրարից՝ ձողում են հողեր գնել և գործարաններ հիմնել Վրաստանում, այլ դա քաղաքական միտումներով առաջնորդվող մի կազմակերպված արշաւ է՝ դիտաւորութեամբ խանգարելու համար ֆեդերալիստների փայփայած քաղցր անուրջները: Միայն իրանք՝ հայ կապիտալիստները չեն, որ տեղեր են գրաւում վրացական գաւառներում, այլ և ժամանակի ընթացքում պիտի աշխատեն նրանք հայկական գաւառներից մասսայօրէն բերել հայեր և վերաբաժնակեցնել իրանց ձեռք բերած կալուածներում ու այդպիսով կազմել հայկական գաղութներ վրացական տերրիտորիայում:

Ահա ինչ են մտածում նրանք:

Ահա ձեզ պատճառը այն՝ կարող էի ասել՝ օրգանական ատելութեան, որ տածում են վրաց ֆեդերալիստները հայկական բուրժուազիայի, յատկապէս սօլօլակցիների դէմ: Հաճեցէք կարդալ ՏՍԽՍՀ-ի Գաղէթի, ֆեդերալիզմի պատենտաւոր օրգանի հետեւալ գոհարները.

«Լեհաստանում լեհերը ոչ ոքի թոյլ չեն տայ իրանց ազգի ազատութեան գաղափարի դէմ խօսելու, իսկ մեզանում սօլօլակցիներն են հակառակում վրաց ազատութեան իրականացման, որովհետեւ նրանք շատ լաւ գիտեն, որ Վրաստանի ինքնավարութիւնը հայկական պլուտոկրատիայի

մահը կը լինի» (ընդգծումները իմն են):

Եւ այդ խնդրի շուրջը վրաց ֆեդերալիստները տաք պայքար են մղում վրացական մարքսիստների դէմ, անուանելով նրանց «ազգի ներքին թշնամիներ ու դաւաճաններ», որովհետեւ նրանք չեն միանում ֆեդերալիստների հետ՝ «միահամուռ ոյժերով Վրաստանի ինքնավարութիւն պահանջելու համար»: Այդ էնթուզիաստ պատրիօտների աչքում վրաց մարքսիստները նոյնիսկ բարեկամներ են հանդիսանում հայկական պլուտոկրատների համար, որովհետեւ «այդ վերջինների աջակցութիւնը մի-մի անգամ իրանց պէտք է գալիս»:

Կրկնում ենք, հայ կապիտալիստների տնտեսական գրաւումները Վրաստանում ոչ միայն խոշոր կալուածատէր ազնուականութեան անկման ուղին է հարթում—ինչպէս կանէին նաեւ օտար կապիտալիստները, իբրեւ բնական մրցութեան մի հետևանք—այլ և մի բան աւելի. հայ կապիտալիստները՝ ըստ վրաց նացիօնալիստների վերասլաց ֆանտազիայի, բաց են անում նաեւ ահ ու երկիւղի դուռ՝ վրաց ազգային-քաղաքական ծրագիրը խանգարելու համար:

Ահա ձեզ պատճառը այն պարագօքսալ վերաբերմունքի, որ ունեն վրաց նացիօնալիստները մեր երկրի տնտեսական առաջադիմութեան գործում: Նրանք, եթէ ընտրութեան հարց ծագէ, աւելի շուտ կը գերադասեն օտար եւրօպացու, քան իրանց համաքաղաքացի հայի, իրանց հարեան սօ-

լօլակցու կապիտալի մոտքը վրացական հայրենիքի խոսել անկիւնները:

Որքան խօսք, այնքան անմտութիւն, որքան մտքեր, այնքան թեթևամտութիւններ են թաղնված ֆեդերալիստների փաստաբանութիւնների հիմքում:

Նախ նրանք մեծ ատեստացիա են տալիս հայկական բուրժուազիային, վերագրելով հայ ազգային-քաղաքական գիտակցութեան բարձր աստիճան, վճռականութիւն և կազմակերպված կամք: Ո՛հ, որչափ մեծ պատիւ է այդ մի դասակարգի հասցէին, որը չունի նրան վերագրվածների ստուշը անգամ: Մե որչափ մեծ կը լինի խանդավառ պատրիօտների ոգևորութիւնը, եթէ նրանք փորձով համոզվէին ասածներին ճշգրտեան մէջ:

Երկրորդ՝ հետաքրքրական էր «Սախալիսօ Գազեթի» կամ նրա փոխարէն իր քոյր «Էրիբի» լսել մի փոքրիկ կօմենտար նրա այն կաթնգօրիկ յայտարարութեան, թէ ինչպէս է նա մտածում կամ պատկերացնում իրան՝ «հայկական պլուտոկրատիայի մահը» այն դէպքում, եթէ իրականանայ «Վրաստանի ինքնավարութիւնը»: Ի՞նչպէս, պիտի ըննի՞ ոյժով դուրս քշէք հայ կապիտալիստներին «ինքնավար» Վրաստանից թէ պիտի նոյնպիսի ըննութեամբ կօնֆիւզիւն կացիայի ենթարկէք նրա նիւթական հարստութիւնները: Այլ կարգի «մահ» անկարելի է երևակայել հայկական ամրապնդվող բուրժուազիայի համար՝ ենթադրական «ինքնավար» Վրաստանում: Դուք հօ չէք

կարող մանկական միամտութիւն ունենալ՝ հաւատալու, որ «ինքնավար» Վրաստանում կառավարող մի այնպիսի ուժիկ վրացական ազգային բուրժուազիա, որ յաղթական մըրցութեամբ բնական մահաց Բան կը դատապարտէ հայ բուրժուազիային: Ոչ միայն «ինքնավարութիւն», այլև եթէ ինքնանկախութիւն անգամ ձեռք բերէ Վրաստանը, այդպիսի մի հեռանկար—վրացական ուժիկ կապիտալիստական դասակարգի առաջացման ենթադրութիւն—դատապարտված է միշտ ցնորալից երազների շարքը դառնելու, ինչպէս մենք իր տեղին փաստական գիտողութիւններով ցոյց տուինք:

Սակայն ամենամեծ ցնորքը հէնց ինքը՝ «ինքնավար Վրաստանի» գաղափարն է, ֆեդերալիստների բոլոր քաղաքական մտածումների և նախագծումների այդ կուլմի-նացիօն կէտը: Տողերիս զրոյը ոչ միայն կատարեալ ուտօպիական է համարում Վրաստանի քաղաքական ինքնավարութիւնը, այլև ամենամեծ հակառակորդներից մէկն է այդ գաղափարի նոյնիսկ արծարծման, ուր մնաց իրականացման:

Ուտօպիական եմ համարում այն հասարակ պատճառով, որովհետև անկարելի է երևակայել որևէ քաղաքական սիտուացիա պետութեան մէջ, որ նոյնիսկ նուազագոյն չափերով նպաստաւոր լինի այդպիսի մի գաղափարի իրականացման: Պատկերացրէք ձեզ պետական յարաբերութիւնների դասաւորութեան ինչ մօմենտ ուղղում էք: Պետա-

կան ներկայ կարգերում ինքը տիրող ըն-
ժիմը թոյլ չի տայ ոչ մի դէպքում. դրա
մասին խօսելն իսկ աւելորդ է: Պատկերաց-
նինք մեզ ապագայում պետական յարաբե-
րութիւնների ախպիսի դասաւորութիւն,
ուր ազգաբնակչութեան դեմօկրատական է-
լիմենտը ունենայ բաւական վճռական ազ-
դեցութիւն իրերի ընթացքի վրա: Այդ պա-
րագայում ևս «ինքնավար» վրաստանի ի-
դէան կը մնայ ցնորքների ցնորքը, որով-
հետեւ թէ համակովկասիան և թէ մասնաւո-
րապէս վրացական դեմօկրատիան թոյլ չի
տայ երբէք մի ախպիսի ընկերներ ձգտու-
ման իրականացում:

Հէնց այս վերջին կէտը պայմանաւորում
և բնորոշում է իմ դիրքը դէպի վրաց ֆե-
դերալիստների քաղաքական ծրագիրը: Հա-
կառակում եմ նրանց ոչ այն պատճառով,
որ հայ եմ—ինչպէս նրանք, իբրեւ նացիօ-
նալիստներ, պիտի աչդպէս էլ ընդունեն,
մոռանալով որ հայերի մէջ ևս կան նրանց
քաղաքական դաւանակիցներէց—այլ հակա-
ռակում եմ ամբողջ հոգով այն հասարակ
պատճառով, որովհետեւ մեր երկրի քաղա-
քական անդամատումը խանգարում և
փնասում է նրա տնտեսա-կուլտուրական ա-
րագ զարգացման, դանդաղեցնում նրա հա-
սարակական միահամուռ առաջադիմութեան
ընթացքը՝ ազգային մանր կղզիացումնե-
րով, ջլատում է համաքաղաքացիական ոյ-
ժերի գործունէութեան համերաշխ ներդաշ-
նակութիւնը և այլն:

Ազգային-քաղաքական ինքնավարութեան
գաղափարը համարում եմ մի նեղ նացիօ-
նալիստական ընկերներ ձգտում,—ահա
ինչով է պայմանաւորված իմ հակառակու-
թիւնը:

Բայց ես չը վերջացրի դեռ իմ խօսքը:

XI

Թւում է, մեզ աջողվեց մինչև այստեղ լրիւ եզրերով և օրէկտիվ շրջագծերի մէջ ուրուագծել վրաց մէջ որոշ ուղղութեան պատկանող ինտելիգենցիայի հասարակական ֆիզիօնօմիան: Մեր տուած քարակտերիստիկայի ամեն մի կէտը, կարծում ենք, հիմնաւորեցինք ըստ հարկին, հաստատեցինք փաստական տուեալներով և դիտողութիւններով:

Թէ տնտեսական և թէ քաղաքական հողի վրա գտանք բացասական գոյների մի խիտ հիւսուածք: Միշտ և ամենուրեք պարզելով նրանք ազգութեան շահերի և հայրենիքի պաշտպանութեան կեղծ դրօշակները, եղան դիմակազերծ և մատնեցին ամբողջ գծի վրա իրանց շեշտակի ընդդէմէն ընդդէմ:

Տնտեսական հողի վրա նրանց իսկական դրօշակը կրում է կօնսերվատիզմի—մի կողմից նատուրալ տնտեսութեան, ֆէօդալական կարգերի, միւս կողմից մանր-քաղաքացիական ձեռնարհեստի պահպանութեան—ընդդէմ: Հէնց այդ տնտեսական հողի վրա ճնշված տարրերն են—ազնուականութիւնն ու մանր բուրժուազիան—որոնց դրութիւնը ծնեցրել է նրանց շահերի պաշտ-

պան իդէօլօգիան մէջ քաղաքական ինքնավարութեան իդէալն: Այնպէս որ եթէ մենք ֆեդերալիստների քաղաքական իդէալը անուանեցինք ցնորք, ուտօպիա, չի նշանակում, որ նրա յղացումը, ծագման աղբիւրը համարում ենք պարապ մարդկանց գրչի խաղ կամ կապրիզների արդիւնք: Ոչ, ցնորքի՝ որպէս իդէօլօգիական հոսանքի՝ ծագման աղբիւրը ընդհանուր հողից է բըղխում: Բայց որովհետև հասարակական այն շերտերը—խոշոր կալուածատիրութիւնն ու հին արհեստի և մանր առևտրի ներկայացուցիչ փոքրաթիւ քաղաքացիութիւնը—ներկայացնում են վերակեաց, կենսաշուրկ և ապագայադուրկ կաթեգորիաներ, ուստի նրանց շահերից բխած քաղաքական իդէալը ևս ոչ միայն սոսկ ուտօպիա է, այլև ընդհանուր ուտօպիա է: Եւ այնքան, որքան ֆեդերալիստները ընդհանրացնում են իրանց ընդդէմէն ուտօպիան և յայտարարում այն որպէս վրացական համազգային քաղաքական իդէալ: Այնքան նրանք հանդէս են գալիս, որպէս ֆէօդալական և մանր-բուրժուական ընդդէմէն նացիօնալիստներ: Այնքան, որքան նրանք թէ տնտեսական և թէ քաղաքական մօտիվներով յարձակվում են հայկական տարրի վրա, այնքան հանդիսանում են նրանք որպէս ֆէօդալական և մանր-բուրժուական անտիրամենիստներ կամ անտի-հայկական նացիօնալիստներ:

Այստեղ, կարծես, տարօրինակ է թւում,

երբ խոշոր կալուածատիրութեան և մանր առևտրի ու արհեստի դասային ներկայացուցիչներին—աղնուականութեան և մանր-բուրժուազիային—շահերը զուգադիպում են իրար համերաշխաբար և հրապարակ նետում միևնոյն ղէնքերով զինված, նոյն ձրգտումներով տոգորված իդէօլոգներ:

Բայց տարօրինակութիւնը միայն ըստ երևոյթին է:

Այն չափով, որով մանր բուրժուազիան—յատկապէս մանր արդիւնաբերութեան, առևտրի և արհեստի ներկայացուցիչ խաւերը—իրանց դրութեան բարեկիսութիւնը գտնում են խոշոր արդիւնաբերութեան և առևտրի, կարճ՝ նորագոյն կապիտալիստական ձեռնարկութիւնների դադարման և նոյնիսկ սանձահարման մէջ, այնքան մանր ընդժուգիան ընկացիօնէր է իր տնտեսական եւ սօցիալ-քաղաքական ձգտումներով, որքան էլ նա իսկական դեմօսի մի անմիջական մասնիկը լինի: Այնքան նա համերաշխօրէն դաշնակցել կարող է քաղաքական կուռի արենայում միայն և միմիայն խոշոր կալուածատիրական աղնուականութեան հետ: Եւ քաղաքում անտիսեմիտական շարժումը գտնում է իր ամենամեծ աջողութիւնը յիշածս մանր-բուրժուական խաւերի մէջ, որովհետեւ այդ միամիտ տարրին հասկացնում են անտիսեմիտիզմի իդէօլոգները, որ իբր նրա տնտեսական չարքաշութեան և անաջողութիւնների միակ պատճառը հրէական կապիտալն է՝ արդիւնաբերական, առևտրա-

կան և ֆինանսական խոշոր ձեռնարկութիւնները հրէաների ձեռքում: Եւ այդ մանր բուրժուազիայից ընտրված անտիսեմիտ իդէօլոգները բազմում են պարլամենտներում ազդարային արիստօկրատների կողքին և նրանց ծափով պար գալիս:

Այժմ պարզ է, կարծում ենք, թէ ինչու վրաց անտի-հայկական նացիօնալիստները մարմնացնում են իրանց մէջ կալուածատէր աղնուականութեան և յիշածս մանր-բուրժուազիայի (որքան էլ վերջինս նուազ լինի վրաց կեանքում) տնտեսական և քաղաքական ձգտումները: Զէ որ գոյութիւն ունեցող անտագօնիզմ՝ հայկական կապիտալիզմի և վրացական ազրի կոլտուրայի միջև՝ միաժամանակ անտագօնիզմ է քաղաքային կեանքում՝ հայկական խոշոր բուրժուազիայի և վրացական մանր բուրժուազիայի միջև: Համաման ձգտումների նըպատակակէտը—այն է՝ կուռ հայկական խոշոր կապիտալի, կամ՝ ֆեդերալիստների կընքած տերիթինով՝ հայկական պրօտօկրատիայի դէմ—միացրել է վրաց ֆեօդալական և մանր-բուրժուական իդէօլոգներին միևնոյն ընկալի մէջ:

Այժմ հարց է ծագում. ինչպէս է վերաբերվում հայկական խոշոր բուրժուազիան կամ՝ աւելի ձիշդ՝ վերջինիս իդէօլոգիան, դէպի վրաց ֆեդերալիստների անտիարմենիզմը:

Զուտ տակտիկական կամ մամուլի պայքարի մեթօդական տեսակէտից դիտելով

հակառակորդ բանականերին, ակներև է այն խոշոր տարբերութիւնը, որ ունեն նրանք միմեանց հանդէպ:

Վրաց մամուլը եղել է միշտ նախայարձակ դիրքերում: Ամեն մի նոր դէպք, աղբեցութիւնների բաղխման ամեն մի մոմենտ, երբ թոյլը բնական կանօնով յաղթվել է ուժեղից, առաջին անգամ աղմկել ու յուզել է միջնորդը վրաց նացիօնախտական մամուլը՝ դառն գանգառների, թունաւոր նախատինքների, սպառնական շեշտերի ու ժեւտերի մի անագին շարան նետելով հրապարակ:

Հայկական խոշոր բուրժուական նացիօնախիզմը, ընդհակառակը, եղել է—նոյն իսկ «Նոր-Դարի» շկօլան — համբերատար ու ձեռնադահ, պարզել է «բարի դրացիութեան և եղբայրական համերաշխութեան» դրօշակը, աւետարանական բարոյախօսի մեղմալար տոնով հաշտութիւն է քարոզել վրացիների հասցէին:

Ինչպէս բացատրել արդեօք այդ փաստը, հակառակորդ բանակաների վերաբերումների այդ իրաւ խոշոր տարբերութեան պատճառը:

Կան հայ հրապարակախօսներ, որոնք հայ մամուլի հաշտ ու համբերատար վերաբերմունքը բացատրում են բարոյական առաքինութեան և խաղաղասիրութեան մօտիվներով, իսկ վրաց մամուլի թունոտ ու յարձակողական արշաւանքը՝ անհամբերա-

տարութեան, չարամիտ նախանձի և նեղսրտութեան մօտիվներով:

Սխալ է հիմնովին թէ մէկ եւ թէ միւս ընդորոշումը, և մենք չէինք ուզենայ սահել իդէալիստական միամտութեան այդ թեք մակարդակի վրայից:

Այնտեղ, ուր կայ ճնշված, նեղն ընկած վիճակ, բնականօրէն աւելի շուտ և աւելի ցայտուն էջերով արտայայտվում են նաև բողոք ու տրտունջ, ըմբոստ ու յարձակողական տրամադրութիւն. այնտեղ աւելի վաղ ու արագ կազմակերպվում և կօլլէկտիվ ձևերի են վերածվում ճնշվածների կամքը, ցանկութիւնը, ձգտումները: Ուրիշ խօսքով՝ ըէալ կացութեան տուեալ բնաւորութեամբ պայմանաւորվում է նաև առաջացած իդէօլօգիական հոսանքի ուղղութիւնն ու որակը:

Եւ ընդհակառակը. այնտեղ, ուր տնտեսական շահագործութեան և սօցիալական տիրապետութեան դրութիւնն է իշխում, այնտեղ ոչ միայն բողոքի և յուզմունքի կարիք չը կայ բնաւ, այլ և, ընդհակառակը, տիրապետող տարրը շահագրգռված է ըստ ամենայնի խոսսափելու բողոքի և աղմուկների բոլոր առիթներից և քարոզելու համերաշխութեան ու խաղաղասիրութեան աւետարանը:

Առաջին դրութեան մէջ գտնվում են վրաց կալուածատէր ազնուականութիւնը և մանր բուրժուազիան. երկրորդ դրութեան մէջ՝ հայ խոշոր բուրժուազիան: Երկու հակապատկեր դրութիւններից առաջացել և

մշակվել են դասակարգային հակադիր հոգեբանութիւններ, հակաջինջ բարոյական բանաձևումներ և տակտիկական վերաբերումներ:

Ահա այսպէս պիտի բացատրել երկու հակառակորդ բանականների գաղափարային պայքարի մեթոդական տարբերութեան հիմքերը:

Բայց այստեղ մի լրացուցիչ հարց է ծագում. որն է արդեօք հայ բուրժուական նացիօնալիզմի սօցիալ - կուլտուրական բնոյթը:

Մեր ուղեցոյց գերագոյն սկզբունքները, ինչպէս կը նկատէ ամեն մի քիտակից ընթերցող, կազմում էին բացառապէս մեր երկրի արդիւնաբերական ոյժերի զարգացման և դրանով պայմանաւորված սօցիալական պրօգրեսի (կովկասեան ժողովուրդների առաջադիմութեան) շահերը: Եթէ այդ սկզբունքների տեսակէտից բնորոշեցինք մենք վրաց ֆէօդալական և մանր-բուրժուական նացիօնալիզմը որպէս ընկերային և հակակուլտուրական, տալով ըստ հարկին մանրամասն լուսաբանումներ այդօրինակ որակման համար, ապա հետևողականութեան պարտքը ստիպում է մեզ աւելացնել. այն չափով, որով հայ խոշոր բուրժուական նացիօնալիզմի իդէօլօգ ներկայացուցիչները պաշտպանում են հայկական (կամ առհասարակ) կապիտալի ազատ մրցութեան սկզբունքը և յաղթական նուաճումների ընթացքը, կապիտալիստական կուլտուրայի

բարգաւաճումը մեր երկրում, — այդ յարաբերական չափով հայ խոշոր բուրժուական նացիօնալիզմը լիբերալ է, առողջ կուլտուրական և առաջադիմական:

Կուզենայի որ ինձ սխալ չը հասկանային և չորոնէին բարոյական տենդենցիօզ մօտիվների շաղախ այնտեղ, ուր խօսքը վերաբերում է բացառապէս ընդ յարաբերութիւններին և օբիեկտիվ մեթոթիւններին: Հայկական բուրժուազիան, որպէս հասարակական դասակարգ, կարող է իր ընդհանուր հայեացքներով շատ պահպանողական լինել. դրա մասին խօսք չը կայ ներկայ դէպքում: Բայց նա, իբրև տնտեսական կաթնագորիս, իբրև նորապոյն տեխնիկայի և կապիտալի նման յեղափոխիչ գործօնների տէր ու տնօրէն՝ չէ կարող յետադէմ լինել, եթէ նոյն իսկ ուզենայ: Նրա ձեռքը կենտրօնացած շարժուն (դինամիկական) ոյժերը ստիպում, հարկադրում են նրան տնտեսական նուաճումների նորանոր ուղիներ հարթել:

Ահա ինչու հայկական խոշոր բուրժուազիան առաջադէմ ու կուլտուրական է (ամենից առաջ տեխնիքատնտեսական իմաստով):

XII

Կարծում ենք, աջողվեց մեզ բաւական համոզեցուցիչ փաստերով սպառել մեր թեման, հիմնաւորել մեր թեզիսը: Մենք ցոյց տուինք, որ գոյութիւն ունեցող հայ-վրացական անտաքօնիզմի հիմքերը տնտեսական են և սօցիալական, այսինքն աւելի խոր ու լուրջ պատճառներ, քան նկատում և ընդունում են երկուստեք լիբերալ ու իդէալիստ հրապարակախօսները:

Տնտեսական այն պատճառով, որովհետեւ լարված բանակների բոլոր ընդհարումների իրական հիմքերը թաքնված են այն տրամագծօրէն հակադէր արդիւնաբերական ձևերի և տնտեսական կարգերի մէջ, որոնց կրիչ ներկայացուցիչներն են հանդիսանում այդ բանակները:

Սօցիալական այն պատճառով, որովհետեւ անտաքօնիզմը անհատական կամ նեղ զրուպպայական բնաւորութիւն չունի, այլ նատեզի է ունենում հասարակական տիրող դասակարգերի միջև:

Այն հանգամանքը, որ առօրեայ պայքարին անմիջապէս չեն մասնակցում այդ դասակարգերը՝ կապիտալիստական և խոշոր կալուածատիրական կատեգորիաները, առիթ

է տալիս մակերեսային իդէալիստին կամ միամիտ լիբերալին կարծելու, որ չարամիտ ու նախանձոտ, մութ ու ինտրիդան անհատներ են սոսկ, որ արուեստական գրգռումներով պղտորում են տրամադրութիւնը երկուստեք: Որ երբեմն, տաք պայքարի շրջանում, կարող են այս կամ այն հակառակորդ բանակից տխուր հերոսներ մասնայական պրօվօկացիան իրանց սիրած արհեստը դարձնել, այդ մենք չենք հերքում և ոչ էլ ուրանում ենք: Բայց որ մի ամբողջ ինտելիգենցիա և մամուլի օրգաններ առանց լուրջ, խոր, կենսական պատճառների հրապարակ չեն դալ իրանց դարաւոր հարևանների դէմ կուեղու, դա, կարծում ենք, լուսաբանեցինք մենք բաւական մանրամասն: Ոչ թէ հակոտնեայ դասակարգերը անմիջապէս, այլ նրանց շահերի հաւատարմատար պաշտպանները, պատենտաւոր իդէօլօգներն են պարզում դասակարգային կուլի դրօշակները և ճօճում նիդակները:

Եւ հէնց այն փաստը, որ հայ-վրացական իրականութիւնների անտաքօնիզմը խարսխվում է տեխնիկա-տնտեսական և սօցիալական-դասակարգային հողի վրա, իսկ այդ անտաքօնիզմի արտայայտիչները հանդիսանում են տիրող դասակարգերի միմեանց բաղխող շահերի ներկայացուցիչները, այդ փաստը ցոյց է տալիս ամենայն ակներևութեամբ, որ մէջտեղ չը կայ և չի կարող ոչ մի դէպքում փոյութիւն ունենալ այսպէս անուանված ազգային հարց կամ ազգային

անտառօնիզմ հայերի և վրացիների միջև։ Մեր բոլոր դիտողութիւնների հիմնական միտքը հէնց դրանումն էլ կայանում էր— ցոյց տալ մի կողմից, որ երկու իրականութիւնների մէջ ազգային գերագոյն մեծամասնութիւնը չունի մազաչափ շահագրգռութիւն որեւէ կերպ մասնակցելու կամ արձագանք տալու գոյութիւն ունեցող տարածայնութիւններին։ Միւս կողմից մենք մերկացրինք նացիօնալիստական ֆիդիօնօմիան այն իդէօլոգներին, որոնք դասակարգային շահերի վտանգման փաստը և պաշտպանութեան հարցը յայտարարում են իբր համազգային, որպէսզի դրանով մոլորեցնեն ազգային չէզոք ու անմասնակից ընդհանրութեան, գործիք դարձնեն նրան դասակարգային նպատակների համար և ոյժ ու էֆեկտ, այսպէս ասած՝ ազգային-բարոյական կրեդիտ հաղորդեն իրանց գաղափարային պայքարին։

Այդ իդէօլոգները վարում են դասակարգային քաղաքականութիւն՝ ազգային դրօշակի հովանուներքոյ։ Նախարարձակ կողմը (վրաց ֆէօդալական և մանր բուրժուական իդէօլոգները կամ անտիարմինիստները) լաւում են իրանց արտիլերիան և ռումբեր նետում իբր ազգի անունով և հայրենիքի համար։ Պաշտպանվող կողմը (հայ խոշոր բուրժուական իդէօլոգները) բարրիկադներ է կռուցանում հակառակորդների հեղեղների դէմ, դարձեալ ազգութեան անունից պարզելով հաշտութեան սպիտակ դրօշակը։

Հարկաւոր էր հրապարակով ցոյց տալ, որ երկու իրականութիւնների մէջ ևս ժողովրդական այնպիսի ընդարձակ շերտեր, ինչպէս են աշխատուող տարրերը քաղաքային թէ գաւառական կեանքում—ստուարախիտ գիւղացիութիւնը և քաղաքային ազգաբնակչութեան ստորին խաւերը—ասել է ինքը դեմոսը ամբողջապէս, ոչ միայն հակառակ հաշիւներ չունեն հրապարակով հարթելու, այլև ունեն բոլոր կենսական շահերը աւելի ու աւելի ամրապնդելու իրանց համակենցաղ յարաբերութիւնների կապերը, միանալու եղբայրական հաշտութեան և խաղաղութեան գաղափարի հողի վրա և մտածելու միմիայն իրանց ընդհանուր քաղաքացիական կեանքի բարեփոխութեան մասին։

Մենք հաւատում ենք այդ խոշոր, րէպլ, ոյժերի ողջամտութեանը, առողջ ինստիտուտներին և ըսնականութեան—մեր երկրի բանւորութեան դասակարգային գիտակցութեան խորացման—որպէս զի նրանք թոյլ տան իրանց կոյր գործիքի տխուր դերը խաղալու մի սահմանում, ուր նրանց իրարից ոչինչ չի բաժանում բացարձակապէս։ Հէնց այդ պատճառով ամուր ու ապահով ենք համարում այն գրաւականները, որոնք վճռականապէս կարգեւին՝ արատաւորելու ազգային դրօշակը հայ-վրացական յարաբերութիւնների հողի վրա։

Ինչ վերաբերում է վրաց կաղմալուծվող աղնուականութեան շահերի ներկայացուցիչ ֆեդերալիստներին, ապա մենք վերջին ան-

Առողջ և իսկական առաջադէմ մտածողութեան անսակէտից փոյթ չէ միանգամայն, թէ ինչ ազգային հատուածից են ելնում այն գործօնները, որոնք կոչված են մեր կովկասեան երկրի արտադրողական ոյժերի զարգացման գործը առաջ մղելու համար: Մենք միայն խորին գոհունակութեամբ ողջունել կարող ենք, եթէ տեսնենք, որ մեր կէսաւսիական հայրենիքի ծոցում հանդէս են գալիս օրինելով պայմաններ՝ մեր ազգաբնակչութեան քնած ու թմրած ոյժերը լարելու, անգործածութեան մատնված էներգիան ինտենզիվ չափերով և տնտեսաբար շահեցնելու—ամենուրեք շինարար և ստեղծագործող աշխատանքը ծաւալելու—համար: Կուլտուրական առաջադիւմութեան այդպիսի «թռչնքային» մօմենտներ կարող է մատակարարել ինչպէս ամեն մի երկրում, այնպէս էլ մեզ մօտ, միմիայն նորագոյն արդիւնաբերածելը, կապիտալիստական արդիւնաբերութեան սխտեմը: Թող ունենայ վերջինս իր խոշոր թերութիւն-

Դիմադրել խոշոր կապիտալի մոնոքլին՝
 որ արգելի ու երկրից ուղղում է թող նա
 գայ, նշանակում է քամու ջրաղացհերկ դեմ

*) Իմ քննադատանքից և լնթերցողներից ոմանք բա-
ազան տարօրինակ նկատողութիւն են արել ինձ մի
էական կէտում: Ես, ասում են նրանք, նկարագրել և
ցոյց եմ տուել կապիտալի և կապիտալիստական ար-
դէւնաբերութեան սխտեմի միայն դրական դծերը:
լուսաւոր կողմերը, առանց քննադատելու նրա ար-
տադրած բացասական երևոյթները: Տարօրինակ է
այս նկատողութիւնը այն հասարակ պատճառով, ո-
րովհետեւ այդպիսի պահանջ անողները միանգամայն
աչքաթիղ են անում իմ թիմայի և՛ ծաւալը և՛ առա-
ջադրած նպատակը: Երբ իմ համեմատական մեծու-
թիւնները կազմում են՝ մի կողմից նատուրալ տնտե-
սութիւնը, ազդերակուտուրային սխտեմը, խոշոր կա-
լուածատէր աղտնականութիւնը իր պատենտաւոր ի-
դէօլոգներով, իսկ միւս կողմից նորագոյն տեխնիկան
և խոշոր կապիտալը՝ տեքնիկական ինդուստրիան իր
նորարարգաւաճ բուրժուազիայով, այդպիսի դէպքում
միանգամայն աւելորդ է (հեղինակի լոկ հասարակական
ֆիզիօսոփան ի նկատի ունենալով) պահանջել կամ
սպասել, որ ես շօշափէի նաև մի շարք հարցեր, ո-

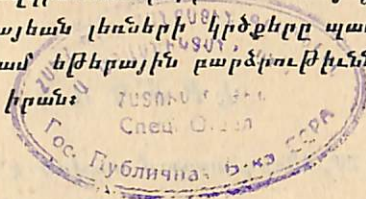
կռիւ յայտարարելու արուեստի պարապ սիրահարներին դերը խաղալ, նշանակում է սլաւահանօֆիւնների և նարօդնիկների ապարդիւն ջանքերը թափել:

Եթէ բօյարների հին, կղզիացած РҮСБԸ՝ իր նատուրալ տնտեսութեամբ՝ պարտվեց Պետրոս I-ի և Եկատերինէ II-ի եւրօպական նացող, ասել է՝ կապիտալիստական դարձող Ռուսիայի առաջ. եթէ Ղուբանի «մեծ օրէնքը» և ֆանատիկ զաւակները իսլամի խոնարհվեցին և անգամ դարերով անվթար պահպանվող չինական պատերը փլեցին կապիտալիզմի արշաւանքի առաջ, հաւատանք, պարոններ, որ մեր բարձրաբերձ լեռնա-

րոնք սերտ կապ չունեն իմ թեղիսներին հետ: Եւ կարող էի միայն ակնարկներ անել այդ ուղղութեամբ, որոնք բղխում են ընդհանուր կապա կցութիւնից: Ինչո՞ւ են մոռանում, որ իմ գրութեւքը էապէս պօլեմիկական բնաւորութիւն ունի. պօլեմիկա ընդդէմ մեր երկրի արդիւնաբերական ոյժերի զարգացման խոշորագոյն ֆակտորներին (տեխնիկայի, կապիտալի) հակառակորդներին. պօլեմիկա ընդդէմ տնտեսապէս բեկակցիօնէր ոյժերին հին կարգերը պաշտպանողներին: Ուրեմն ի՞նչ առիթ ու կարիք պիտի ունենայի՝ թեմայիս ամբողջացման համար, կապիտալիզմի բացասականը իր հերթին մերկացնելու և քննադատելու:

Մի ուրիշ նկատողութիւնը, թէ ինչո՞ւ ես սօցիալական պրօգրեսի բնական ընթացքի մասին ասածներս չեմ խտացրել դասակարգային կռիւն խոշոր դարի տուող ազդակով (նորագոյն դէմօկրատիայի բաղադրականութեամբ), ճիշդ է: Բայց այդ նկատողները մոռացել են մի բօլէ մեզինից անկտիւ պատճառները. այն ծանր պայմանները, որոնց մէջ վիճակված է մեզ այսօր աշխատել գրական հողի վրա:

երկրի անգամ հպարտ կազմէկն ու էլբրուսը, Արարատն ու Արագածը պիտի ճակատագրօրէն ճանապարհ տան դէպի մեզ այն տնտեսակարգին, որի տեխնիկայի առաջ չը կայ ոչ մի ընական եւ մարդկային խոչընդոտ՝ ծովի, ցամաքի վրա թէ օդի մէջ, և որը՝ միացած մարդկային հանճարի հետ՝ գիտէ թէ ովկիանոսներ իրան ծառայեցնել, թէ Հիմալայան լեռները կրծքերը պատռել և թէ անգամ եթերային բարձրութիւնները ենթարկել իրան:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Երես 74, 13-րդ տողում տպված է՝ 26,17%,
սխառ է լինի՝ 24,35%.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0393175

8439